

**Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Кафедра фінансів ім. С.І. Юрія**

СУМ ВОЛОДИМИР ІГОРОВИЧ

**ФОРМУВАННЯ ТІНЬОВИХ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ ТА ФІНАНСОВА
ГРАМОТНІСТЬ: АСПЕКТИ ВЗАЄМОВПЛИВУ**

спеціальність 015 «Професійна освіта»
освітньо-професійної програми «Фінансова грамотність»
освітній ступінь «магістр»

Виконав студент
групи ПОФГм-22
Сум В.І.

підпис

Науковий керівник:
д.е.н., проф. Кириленко О.П.

підпис

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту
«__» _____ 20__р.

Завідувач кафедри

_____ д. е. н., проф. А. І. Крисоватий
підпис

Тернопіль – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ТІНЬОВИХ ДОХОДІВ ТА ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ.....	7
1.1. Поняття та сутність тіньових доходів населення	7
1.2. Визначення фінансової грамотності та її складові	12
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ВПЛИВУ ТІНЬОВИХ ДОХОДІВ НА РІВЕНЬ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ.....	20
2.1. Фактори, що сприяють формуванню тіньових доходів в Україні.....	20
2.2. Вплив тіньових доходів на фінансову поведінку та прийняття фінансових рішень населення	27
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ЗНИЖЕННЯ ТІНЬОВИХ ДОХОДІВ І ПІДВИЩЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ.....	41
3.1. Методи боротьби з тіньовими доходами.....	41
3.2. Перспективи розвитку державної політики щодо боротьби з тіньовою економікою та фінансової освіти	48
ВИСНОВКИ	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	54

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасних умовах трансформації економічних процесів і зростання соціально-економічних викликів особливої актуальності набувають питання тіньової економіки та фінансової грамотності населення. Рівень фінансової обізнаності суттєво впливає на здатність громадян приймати раціональні фінансові рішення, планувати бюджет, уникати фінансових ризиків та діяти в межах правового поля. Водночас поширення тіньових доходів, що отримуються поза офіційними каналами, є ознакою недостатньої поінформованості населення про економічні наслідки такої поведінки.

Фінансова грамотність населення виступає важливим інструментом не лише забезпечення особистої економічної безпеки, а й запобігання участі в тіньовій економіці. Недостатнє розуміння базових фінансових понять, відсутність навичок планування доходів і витрат, обмежений доступ до офіційних фінансових інструментів сприяють прийняттю населенням неформальних економічних рішень, що часто призводить до формування тіньових доходів.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного аналізу взаємозв'язку між рівнем фінансової грамотності та масштабами тіньової економіки серед населення. Вивчення цього зв'язку дозволяє не лише виявити глибинні причини ухилення від оподаткування або отримання неофіційних доходів, але й сформувати ефективні механізми впливу на поведінкові установки громадян шляхом підвищення їхньої фінансової обізнаності.

Проблематика фінансової грамотності є предметом активного дослідження як у зарубіжній, так і в українській науковій спільноті. Серед відомих іноземних науковців варто відзначити А. Лусарді, О. Мітчелл, В. Курто, які досліджували формування фінансової грамотності в умовах розвиненої ринкової економіки. Б.Бернхейм, Д. Гаррет і Д. Макі зосередили увагу на довгостроковому ефекті фінансової освіти, зокрема її впливі на економічну поведінку домогосподарств. У свою чергу, Дж. Гастінгс, Б. Мадріан та В.

Скімміхорн проаналізували взаємозв'язок між рівнем фінансової обізнаності, освітніми факторами та економічними результатами індивідів.

В українському контексті питанням фінансової грамотності присвячено низку досліджень. Такі науковці, як О. Квасниця, О. Куценко, Н. Лозицька, О.Кириленко, С. Коваль, Т. Кізима, А. Климчук та Д. Радзішевська, проводять ґрунтовну оцінку поточного стану фінансової обізнаності населення та наголошують на необхідності її підвищення. Значний внесок у вивчення зарубіжного досвіду та пошук ефективних шляхів імплементації міжнародних практик в Україні зробили Л. Птащенко та А. Шабардіна. Водночас О. Блискавка та А. Зеленцова акцентують увагу на ролі фінансової грамотності у зміцненні національної економіки.

Попри значну наукову увагу до цієї тематики, рівень фінансової грамотності в Україні залишається низьким. Це обмежує здатність громадян ефективно користуватися фінансовими послугами, що, своєю чергою, стримує розвиток фінансової інфраструктури та знижує потенціал економічного зростання.

Метою дослідження є виявлення особливостей формування тіньових доходів населення в умовах сучасної економіки та визначенні ролі фінансової грамотності як чинника зниження рівня тінізації доходів. У межах дослідження буде розглянуто як теоретичні аспекти проблеми, так і практичні механізми взаємовпливу досліджуваних явищ.

Для досягнення мети у процесі дослідження необхідно виконати наступні **завдання:**

- охарактеризувати поняття фінансової грамотності та сутність тіньових доходів населення;
- дослідити вплив тіньових доходів на фінансову поведінку та прийняття фінансових рішень населення;
- виявити основні фактори, що сприяють формуванню тіньових доходів в Україні;

- оцінити взаємозв'язок між рівнем фінансової грамотності та участю в тіньовій економіці;
- розробити рекомендації щодо боротьби з тіньовими доходами;
- запропонувати перспективи розвитку державної політики щодо боротьби з тіньовою економікою та фінансової освіти.

Об'єктом дослідження є фінансова грамотність населення.

Предметом дослідження є теоретичні і практичні питання взаємовпливу фінансової грамотності та формування тіньових доходів населення.

Методологічною основою дослідження є системний підхід до аналізу соціально-економічних процесів, а також використання загальнонаукових методів - аналізу, синтезу, індукції, дедукції, статистичного та порівняльного аналізу, контент-аналізу наукових джерел та нормативно-правових документів.

Інформаційну базу дослідження становлять праці вітчизняних та зарубіжних науковців, законодавчі та нормативні документи України, аналітичні матеріали міжнародних організацій, статистичні звіти та публікації щодо рівня фінансової грамотності та стану тіньової економіки.

Наукова новизна роботи полягає у визначенні взаємозалежності між рівнем фінансової грамотності населення та масштабами тіньових доходів, а також у формуванні практичних рекомендацій щодо підвищення фінансової освіченості як інструменту боротьби з тіньовими економічними процесами.

Практичне значення дослідження полягає у розробці прикладних рекомендацій для державних органів, навчальних закладів і громадських організацій щодо вдосконалення фінансової освіти населення з метою зниження рівня тіньової економіки в Україні.

Апробація результатів роботи. Основні положення та результати дослідження знайшли апробацію шляхом публікації тез доповідей на науково-практичних конференціях, організованих кафедрою фінансів імені С. І. Юрія Західноукраїнського національного університету у 2024–2025 роках, а саме:

Сум В. Вплив діджиталізації на фінансову грамотність домогосподарств. *Фінансове забезпечення сталого розвитку: збірник наукових праць*. Тернопіль: ЗУНУ, 2024. Вип. 4.

Сум В. Необхідність фінансової грамотності в Україні. *Молодь у сучасній науці: погляд у майбутнє*: збірник тез всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти за міжнародною участю. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 175-177.

Структура роботи. Кваліфікаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. У першому розділі досліджуються теоретичні основи тіньових доходів і фінансової грамотності. У другому аналізується вплив тіньової економіки на фінансову поведінку населення. У третьому розглядаються шляхи підвищення фінансової грамотності та зниження обсягів тіньових доходів. Список літератури налічує 49 літературних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ТІНЬОВИХ ДОХОДІВ ТА ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ

1.1. Поняття та сутність тіньових доходів населення

У сучасних умовах економічної нестабільності та високого рівня соціальної нерівності тіньові доходи населення набувають все більшого значення як складова частина неформального сектора економіки. Під тіньовими доходами, як правило, розуміють грошові або натуральні надходження, які отримуються громадянами в обхід державного регулювання, без відповідного обліку та оподаткування.

Тіньові доходи можуть виникати як результат здійснення діяльності, що офіційно не декларується (нелегальна зайнятість, дрібна підприємницька діяльність без реєстрації, неформальні підробітки тощо), так і через навмисне приховування частини офіційних доходів задля ухилення від оподаткування. Часто тіньові доходи є відповіддю населення на недосконалу податкову систему, низький рівень довіри до державних інституцій та відсутність ефективного контролю з боку органів влади.

Сутність тіньових доходів полягає в тому, що вони порушують принципи справедливого розподілу податкового навантаження, знижують ефективність державної фіскальної політики та ведуть до деформації макроекономічних показників. Наявність значного обсягу тіньових доходів у структурі загальних доходів населення ускладнює планування бюджетних надходжень, створює нерівні умови для суб'єктів господарювання та знижує рівень соціальної відповідальності громадян [37, с. 17].

У сучасних умовах трансформації економіки України тіньовий сектор продовжує залишатися однією з найменш контрольованих, проте суттєво впливових сфер. Одним із його ключових елементів є тіньові доходи населення, які мають складну структуру та багатоаспектну природу.

Згідно з узагальненим визначенням, тіньові доходи населення – це сукупність грошових та/або матеріальних надходжень, отриманих громадянами внаслідок економічної діяльності, яка не підлягає офіційному обліку, не декларується та не оподатковується у встановленому порядку. До таких доходів належать заробітна плата в «конвертах», прибуток від неформальної зайнятості, доходи від незаконної підприємницької діяльності, корупційних дій, нелегального продажу товарів і послуг, а також від здачі майна в оренду без належної реєстрації.

Науковці розглядають тіньові доходи як складову тіньової економіки, що значною мірою визначає її обсяги та динаміку. Так, А. Золковер вказує, що тіньові доходи є індикатором соціально-економічної нестабільності та недосконалості регуляторної політики держави. Д. Коваленко розглядає їх як результат економічного пристосування населення до надмірного податкового тиску, низької довіри до державних інститутів та недостатньо ефективної соціальної політики [19, с. 17].

О. Подмазко у своїх дослідженнях відзначає, що поширення тіньових доходів прямо пов'язане з рівнем фінансової грамотності населення: чим нижчий рівень розуміння фінансових механізмів і правових норм, тим вища ймовірність участі в неформальній економічній діяльності [37, с. 7].

Л. Птащенко виокремлює тіньові доходи як частину адаптивної поведінки економічно активного населення, що формується в умовах нестабільності, невизначеності, обмеженого доступу до офіційного ринку праці та недостатнього соціального захисту [40, с. 94].

Таким чином, тіньові доходи населення є складною соціально-економічною категорією, яка тісно пов'язана з рівнем економічного розвитку країни, якістю державного управління, рівнем довіри до держави, податковою культурою та рівнем фінансової обізнаності громадян. Їх існування суттєво впливає на економічну безпеку держави, викривлює статистичні показники, знижує ефективність податкової системи та стримує соціальний розвиток.

Загалом, у наукових працях можна виокремити три основні підходи до визначення тіньових доходів:

- економіко-правовий підхід, згідно з яким тіньові доходи визначаються як такі, що отримані з порушенням норм законодавства;
- соціально-поведінковий підхід, де акцент робиться на мотивацію та поведінкові установки громадян;
- інституційний підхід, що розглядає тіньові доходи в контексті ефективності функціонування державних інституцій.

Тіньові доходи населення – це сукупність грошових або натуральних надходжень, які отримуються громадянами поза межами офіційного (легального) економічного поля, не обліковуються у податковій звітності та не оподатковуються згідно з чинним законодавством. Такі доходи можуть виникати в результаті участі у неформальній зайнятості, незареєстрованому підприємництві, нелегальній торгівлі, отримання «зарплат у конвертах», а також через приховування реального рівня доходів з метою ухилення від оподаткування чи втрати соціальної допомоги.

Тіньові доходи можуть класифікуватися за джерелами походження:

- легальні, але неофіційні доходи (заробітна плата в «конвертах», неформальна зайнятість, фріланс без реєстрації);
- нелегальні доходи (від кримінальної діяльності, корупції, контрабанди тощо);
- гібридні доходи, які поєднують елементи легальної та нелегальної діяльності.

Тіньові доходи населення є не лише індикатором фінансової поведінки окремих громадян, але й важливою складовою ширшого феномену – тіньової економіки. Їхнє існування і масштабне поширення свідчать про системні дисфункції в економіці держави, зокрема про надмірне податкове навантаження, недосконале законодавство, низький рівень державного контролю та обмежений доступ до легального ринку праці. Тому, індивідуальні прояви ухилення від декларування доходів формують значну частину тіньових

економічних процесів, що в сукупності призводить до зниження ефективності економічної політики, зростання соціальної нерівності та зменшення надходжень до державного бюджету. Відтак, аналіз тіньових доходів неможливий без глибшого розуміння природи і масштабів тіньової економіки загалом.

Тема тіньових доходів населення є предметом активного наукового обговорення в контексті досліджень тіньової економіки, податкової політики, трудової міграції, соціальної безпеки та фінансової поведінки громадян. Аналіз наукових джерел свідчить про наявність різних підходів до трактування цього явища, що пов'язано з його комплексним і багатограним характером.

Згідно з дослідженнями Коваль С., тіньові доходи слід розглядати як елемент тіньової економіки, що виникає внаслідок недосконалості державного регулювання та слабкості контролюючих органів. Авторка наголошує на важливості комплексної оцінки тіньових процесів з урахуванням соціально-психологічних мотивів громадян, зокрема недовіри до держави, податкового тиску та економічної нестабільності [26, с. 107].

Квасниця О. у своїх роботах акцентує увагу на диференціації тіньових доходів за рівнями легальності. Вона розмежовує поняття “приховані доходи” (що частково можуть мати легальну природу, наприклад, неофіційна зайнятість) і “нелегальні доходи” (що мають криміногенний характер). Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти структуру тіньових джерел і обґрунтувати відповідні регуляторні заходи [21, с. 117].

У працях Кириленко О. особливу увагу приділено впливу тіньових доходів на соціальну безпеку держави. Авторка зазначає, що тінізація доходів знижує ефективність реалізації державних соціальних програм, спотворює статистичні дані про рівень доходів населення і призводить до хронічного недофінансування бюджетної сфери [22, с. 19].

Кізима Т. аналізує взаємозв'язок між рівнем фінансової грамотності населення та участю громадян у тіньовій економіці. Згідно з її висновками, низький рівень обізнаності у сфері податкового законодавства та особистих

фінансів є одним із чинників, що сприяє поширенню тіньових доходів, особливо серед молоді та вразливих верств населення [23, с. 76].

У зарубіжній науковій літературі також спостерігається інтерес до цієї проблематики. Наприклад, Friedrich Schneider, один із провідних дослідників тіньової економіки, вважає, що основними факторами, які стимулюють отримання тіньових доходів, є надмірне податкове навантаження, складність адміністрування податків та низький рівень правової культури [3].

Зважаючи на актуальність проблеми тіньової економіки, важливо проаналізувати підходи до її визначення, які пропонують вчені та науковці як в Україні, так і за її межами (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Визначення сутності поняття «тіньова економіка» *

Автор	Визначення тіньової економіки	Особливості / Ключові ідеї
Е. Фейг	Економічні дії та доходи, що обходять або ухиляються від урядового регулювання, оподаткування, спостереження	Ухилення від контролю держави
В. Танзі	Виробництво/дохід, не враховані офіційною статистикою. Податкові органи фіксують менші доходи, ніж є насправді	Ухилення від податків, прихований добробут населення
Д. Томас	Дії, не враховані при розрахунку національного доходу	Взаємозв'язок із національним доходом
Ф. Сміт	Виробництво товарів і послуг, що не враховане в оцінках ВВП	Може бути як законним, так і незаконним
Т. Корягіна	Будь-яка діяльність, не врахована статистикою	Широке охоплення: від дрібного виробництва до порушення законодавства
М.Миколаєва А. Шевяков	Уся економічна діяльність, що не враховується офіційною статистикою і не включається до ВВП	Повне охоплення всієї неофіційної діяльності
Н. Расков	Не спостережувана діяльність, не врахована через недоліки збору статистики	Акцент на статистичні прогалини

* Систематизовано автором на основі [48].

Як ми бачимо з табл. 1.1 існують різні підходи що визначення поняття «тінова економіка», проте всіх їх об'єднує те, що доходи, які не декларуються офіційно та не оподатковуються.

Отже, аналіз наукових підходів до визначення тіньових доходів населення демонструє багатогранність цього явища та вимагає комплексного міждисциплінарного вивчення з урахуванням економічних, соціальних, правових та психологічних чинників.

Суттєвою ознакою тіньових доходів є їхня прихованість від органів державної влади, що ускладнює їх облік, моніторинг і контроль. При цьому населення часто не усвідомлює повною мірою наслідків участі в тіньовій економіці, зокрема, втрати соціального захисту, пенсійних прав і прав на офіційне працевлаштування.

Поширення тіньових доходів в Україні є значною проблемою, яка потребує комплексного підходу до вирішення. Це, зокрема, удосконалення податкової політики, розвиток фінансової культури громадян, створення прозорих та справедливих умов для ведення бізнесу, а також підвищення довіри до державних інституцій.

Таким чином, тіньові доходи – це не лише економічне, але й соціальне явище, що відображає загальний стан економіки, ефективність регуляторної політики та рівень фінансової грамотності населення.

1.2. Визначення фінансової грамотності та її складові

Фінансова грамотність є важливим компонентом сучасної економічної освіти, що визначає здатність індивідів ефективно управляти своїми фінансами, приймати обґрунтовані фінансові рішення та розуміти економічні процеси, які відбуваються в суспільстві. Вона охоплює знання, навички та переконання, необхідні для ефективного управління фінансовими ресурсами на особистому та сімейному рівнях. Сутність фінансової грамотності полягає в інтеграції знань

з таких ключових аспектів, як заощадження, інвестування, кредитування, страхування та пенсійне забезпечення.

Актуальність цієї проблеми для України є надзвичайно високою через складну економічну ситуацію, наявність як внутрішніх, так і зовнішніх викликів, а також загальну фінансову нестабільність. Однією з основних причин є низький рівень фінансової обізнаності населення, особливо в питаннях управління особистими фінансами, оподаткування, кредитування, інвестування, а також в системах пенсійного, соціального та медичного страхування. З одного боку, зростає популярність фінансових ринків як джерела доходу, завдяки більш легкому доступу до них, а з іншого боку, розвиток інтернет-простору сприяє поширенню шахрайських фінансових схем, псевдоінвестиційних проектів та фінансових пірамід. Недостатня фінансова обізнаність і відсутність навичок управління фінансовими ресурсами можуть призвести до негативних наслідків, таких як погіршення фінансового становища громадян і підвищення ризиків для економічної стабільності країни.

Фінансова грамотність включає такі важливі аспекти, як управління доходами та витратами, знання фінансових продуктів і послуг, розуміння податкової системи, основи інвестування та управління боргами. Недостатній рівень фінансової грамотності може призвести до фінансових труднощів, перевитрат, заборгованості, неправильного використання кредитних ресурсів і загальної низької фінансової безпеки громадян.

Рівень грамотності населення є ключовим індикатором розвитку сучасного суспільства та суттєво впливає на якість життя громадян, відкриваючи їм доступ до якіснішої освіти, достойної зайнятості та широкого спектра соціальних і економічних послуг. Це повною мірою стосується й фінансової грамотності, яка стала невід'ємним елементом повсякденного життя у світі складних економічних відносин.

Фінансова грамотність громадян – це поєднання світоглядних установок, знань, умінь і практичних навичок, що забезпечують здатність ефективно керувати власними фінансами, здійснювати обґрунтовані фінансові рішення та

відповідально поводитися у сфері доходів, витрат, заощаджень, інвестування та кредитування (табл.1.2).

Таблиця 1.2

Складові фінансової грамотності населення *

Складові фінансової грамотності	Характеристика
Світоглядні позиції	Формування культури фінансової поведінки починається з базових навичок – насамперед із планування сімейного бюджету та усвідомленого ставлення до щоденних фінансових рішень. Важливу роль у цьому процесі відіграє наявність сформованих традицій управління особистими та сімейними фінансами, що передаються з покоління в покоління та сприяють розвитку відповідальної фінансової поведінки у суспільстві.
Знання	Володіння фінансовою термінологією, а також розуміння природи, принципів функціонування та ролі фінансового ринку є важливою складовою фінансової грамотності. Не менш значущим є знання про діяльність фінансових інститутів, специфіку їхніх продуктів і послуг, а також обізнаність щодо основних фінансових інструментів, які функціонують на ринку. Крім того, надзвичайно важливо, щоб громадяни усвідомлювали свої права й обов'язки як споживачі фінансових послуг, що дозволяє їм захищати власні інтереси, уникати ризиків і приймати зважені фінансові рішення.
Навики	Важливим аспектом фінансової грамотності є здатність самостійно шукати та знаходити достовірну фінансову інформацію, критично її аналізувати й інтерпретувати. Це передбачає розуміння змісту фінансової документації, зокрема договорів, умов надання послуг, процентних ставок, комісій та можливих ризиків. Також надзвичайно важливою є навичка порівняння фінансових пропозицій від різних установ з метою вибору найвигіднішого варіанту. У випадках порушення прав споживача фінансових послуг, громадянин має вміти правильно оформити та подати скаргу до відповідного органу або установи, що є ознакою не лише фінансової грамотності, а й правової обізнаності.

* Систематизовано автором на основі [45].

Основними складовими фінансової грамотності є:

1. Знання основ фінансів – це розуміння базових фінансових концепцій, таких як бюджету, заощаджень, боргу, інфляції, кредитів і інвестицій. Знання цих термінів і принципів дозволяє індивіду приймати зважені рішення, що стосуються особистих фінансів.

2. Управління бюджетом та заощадженнями – це здатність планувати і контролювати доходи та витрати, розподіляти кошти для поточних потреб та створення фінансових резервів на майбутнє. Уміння ефективно розподіляти кошти між різними категоріями витрат є критично важливим для забезпечення фінансової стабільності.

3. Інвестування та управління ризиками – фінансова грамотність включає також розуміння можливих варіантів інвестицій та оцінку ризиків, пов'язаних з ними. Це передбачає здатність приймати обґрунтовані рішення стосовно інвестування в акції, облігації, нерухомість, а також диверсифікацію активів для мінімізації ризиків.

4. Розуміння кредитів і боргів – важливим аспектом є здатність оцінювати умови кредитування та розуміти наслідки взяття боргу. Оцінка умов кредитних продуктів (відсоткові ставки, строки погашення, можливі штрафи та пені) допомагає уникнути надмірної заборгованості та погіршення фінансового становища.

5. Знання прав та обов'язків у фінансовій сфері – це усвідомлення правових аспектів, які стосуються управління особистими фінансами, зокрема розуміння умов укладення угод, прав споживачів фінансових послуг, а також знання своїх обов'язків перед фінансовими установами.

Таким чином, фінансова грамотність – це здатність особи розуміти та ефективно використовувати різноманітні фінансові знання, навички та інструменти для прийняття обґрунтованих рішень у повсякденному житті. Вона включає в себе вміння планувати, управляти та інвестувати свої фінанси, а також обирати відповідні фінансові продукти і послуги з урахуванням власних потреб і цілей, враховуючи при цьому ризики та наслідки таких рішень.

Фінансова грамотність дозволяє людям орієнтуватися в економічному середовищі, підвищує їх здатність приймати ефективні рішення, знижує рівень фінансових ризиків і допомагає досягти фінансової стабільності. Однак недостатній рівень фінансової грамотності може стати причиною помилок у фінансовому плануванні та управлінні, що в кінцевому підсумку веде до погіршення економічного стану індивідів і навіть до фінансових криз.

Низький рівень фінансової грамотності населення має безпосередній вплив на ефективність функціонування ринкових механізмів, сприяє нерівномірному розподілу доходів та гальмує сталий розвиток економіки як національного, так і глобального рівня. Саме недостатня обізнаність громадян у фінансових питаннях часто стає одним із ключових чинників, що спонукає до участі в тіньовій економіці – від ухилення від оподаткування до неофіційного працевлаштування. Тому підвищення фінансової грамотності населення, з урахуванням успішного досвіду розвинених країн, є стратегічно важливим кроком у боротьбі з формуванням тіньових доходів та зміцненні економічної прозорості [50].

Фінансова грамотність визначає здатність особи приймати свідомі та обґрунтовані фінансові рішення, що включають управління власними доходами, розуміння податкових зобов'язань, планування витрат та заощаджень. Освіченість у цих питаннях безпосередньо впливає на ставлення до легальної роботи, податків і офіційних фінансових інструментів, таких як кредити чи банківські послуги. Низький рівень фінансової грамотності, у свою чергу, підштовхує до формування тіньових доходів і створення схем ухилення від сплати податків, що призводить до зменшення ефективності економічної політики держави.

Фінансова грамотність є фундаментом фінансової безпеки людини. Вона дозволяє уникати боргової залежності, забезпечити старість, формувати заощадження і бути менш вразливим до шахрайства чи економічних криз.

Однією з основних причин поширення тіньових виплат є низький рівень фінансової грамотності серед населення. Багато працівників не усвідомлюють

важливість офіційного оформлення трудових відносин та сплати податків, що призводить до їхньої участі в нелегальних схемах. Водночас, роботодавці, які пропонують такі умови, часто маніпулюють незнанням працівників, щоб знизити витрати на соціальні гарантії [41, с. 145].

У таблиці 1.3 наведено основні напрямки взаємодії між фінансовою грамотністю та тіньовими доходами, що дозволяє систематизувати дані для подальшого аналізу та розробки відповідних рекомендацій.

Таблиця 1.3

**Основні напрями взаємовпливу фінансової грамотності
населення та тіньових доходів ***

Аналітичний аспект	Вплив тіньових доходів на фінансову грамотність	Вплив фінансової грамотності на обсяги тіньових доходів
Податкова обізнаність	Знижений інтерес до податкових знань через уникнення офіційного оподаткування	Підвищена податкова культура та розуміння важливості декларування доходів
Фінансова поведінка	Домінування короткострокових фінансових рішень, відсутність довгострокового планування	Раціональне управління коштами, фінансове планування, зниження привабливості тіньових схем
Юридична відповідальність і правосвідомість	Формується толерантність до порушення закону, ухилення від відповідальності	Розуміння юридичних наслідків участі у тішовій економіці, дотримання правових норм
Доступ до фінансових інструментів та послуг	Обмежений - неможливість офіційного підтвердження доходів ускладнює користування банківськими та інвестиційними послугами	Розширений - фінансово грамотна особа користується легальними інструментами для збереження та примноження доходів
Соціальна захищеність	Відсутність доступу до державного соціального забезпечення (пенсії, лікарняні, страхування)	Усвідомлення цінності соціального захисту стимулює легальне працевлаштування
Поведінкова економіка та мотивація	Схильність до ризикованої поведінки, фокус на негайний дохід	Висока мотивація до офіційної зайнятості, зростання кваліфікації, легального доходу

* Побудовано автором самостійно.

Аналіз показує, що рівень фінансової грамотності є ключовим фактором у боротьбі з тіньовими доходами. Освічені громадяни з більшою ймовірністю обирають легальні джерела доходу, розуміючи важливість фінансового планування, соціальних гарантій та юридичних наслідків участі в тіньовій економіці.

Відсутність необхідних фінансових знань у громадян знижує їх зацікавленість у легальних способах заробітку, що веде до формування неофіційних схем оплати праці, ухилення від сплати податків і, як наслідок, до зростання тіньових доходів. Цей процес веде до соціальної нерівності, поглиблення економічних диспропорцій і обмеження доступу населення до державних соціальних гарантій.

Однак підвищення рівня фінансової грамотності серед населення може стати ефективним механізмом для зменшення масштабу тіньової економіки. Освічені громадяни мають більше можливостей для розуміння податкових зобов'язань, правильного управління своїми фінансами та збереження доходів через офіційні канали. Це дозволить не тільки зменшити масштаби тіньової економіки, але й сприятиме загальному підвищенню добробуту населення та зміцненню економічної стабільності держави.

Низький рівень фінансової грамотності може бути ґрунтом для поширення неформальних практик економічної діяльності, оскільки населення не завжди усвідомлює юридичні наслідки, фінансові ризики та довгострокові втрати, які несе з собою участь у тіньових процесах. У той же час стабільні тіньові доходи можуть створювати у людей хибну впевненість у фінансовій спроможності, знижуючи їхню зацікавленість у підвищенні рівня власної економічної освіченості. Навпаки, високий рівень фінансової грамотності зазвичай корелює зі свідомим ставленням до податкових зобов'язань, розумінням цінності соціального захисту та перевагами офіційного доходу.

В Україні спостерігається стійка тенденція до використання тіньових схем виплати заробітної плати, що включає виплати готівкою, часткові офіційні нарахування та виплати через банківські картки без належного

документального оформлення. Ці практики не лише порушують законодавство, але й мають серйозні соціально-економічні наслідки.

Тіньові доходи, як результат неформальної або нелегальної економічної діяльності, безпосередньо впливають на рівень фінансової грамотності населення. Зокрема, низький рівень фінансової освіти може стимулювати людей до прийняття рішень, що сприяють участі в тішовій економіці, оскільки вони не мають достатньої інформації для оцінки наслідків таких рішень. З іншого боку, високий рівень фінансової грамотності може знизити ймовірність участі в тішових економічних практиках, оскільки індивіди з хорошими знаннями про фінансові інструменти та законодавство здатні приймати більш обґрунтовані рішення щодо управління своїми фінансами.

Таким чином, боротьба з тішовими доходами має бути спрямована не лише на посилення контролю та покарання за правопорушення, але й на систематичне підвищення фінансової грамотності, що сприятиме формуванню свідомої економічної поведінки серед громадян.

Фінансова грамотність, своєю чергою, є необхідною умовою для ефективного управління фінансами населення та запобігання негативним економічним наслідкам, зокрема у контексті тішової економіки. Знання основ управління доходами, інвестування, кредитування та податкової системи є критично важливими для прийняття обґрунтованих фінансових рішень. Низький рівень фінансової грамотності сприяє високому рівню участі в тішовій економіці, що, в свою чергу, підвищує ризики для економічної стабільності країни. Тому досягнення стійкої фінансової стабільності в країні потребує інтеграції освітніх ініціатив, спрямованих на підвищення фінансової грамотності, і розробки ефективної політики боротьби з тішовими доходами.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ВПЛИВУ ТІНЬОВИХ ДОХОДІВ НА РІВЕНЬ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

2.1. Фактори, що сприяють формуванню тіньових доходів в Україні

Формування тіньових доходів є складним і багатофакторним процесом, що відбувається під впливом різних економічних, соціальних, політичних і психологічних чинників. В Україні тіньові доходи стали серйозною проблемою, що стримує розвиток економіки та підвищення рівня фінансової грамотності населення. Для більш глибокого розуміння цього явища необхідно розглянути основні фактори, що сприяють його існуванню.

Фактором можна вважати будь-яку обставину, умову чи чинник, який істотно впливає на виникнення або розвиток певного явища чи процесу. У контексті формування тіньових доходів фактори можуть бути як економічного, так і соціального, політичного характеру. Вони можуть стимулювати або, навпаки, гальмувати розвиток тіньової економіки в країні, впливаючи на рішення індивідів, підприємств та державних органів щодо участі в неофіційних фінансових процесах.

Наукові дослідження щодо факторів, які сприяють формуванню тіньових доходів в Україні, охоплюють широкий спектр економічних, соціальних та правових аспектів. Вітчизняні та міжнародні вчені вказують на різноманітність причин, що визначають тіньову економіку, зокрема на високий рівень податкового навантаження, недосконалість законодавчої бази, неефективність державного контролю та регулювання, а також на психологічні чинники, такі як соціальна терпимість до порушення закону. Дослідження в цій сфері також звертаються до таких аспектів, як корупція, низький рівень фінансової грамотності населення, а також економічна та політична нестабільність, що створює сприятливі умови для розвитку тіньових доходів. Ці фактори часто

взаємодіють між собою, посилюючи один одного, що ускладнює боротьбу з тіньовою економікою та підвищенням рівня фінансової грамотності [40, с. 98].

Формування тіньових доходів в Україні є результатом поєднання різноманітних факторів, які сприяють зростанню неформальних економічних процесів. Вони мають як економічну, так і соціальну природу, що визначає їх складність та взаємозалежність. Серед основних факторів, які обумовлюють поширення тіньових доходів, варто виділити як макроекономічні умови, так і культурні та правові аспекти, що створюють сприятливе середовище для неформальної економіки. У таблиці нижче подано детальний опис основних факторів, що впливають на формування тіньових доходів в Україні.

Таблиця 2.1

**Основні фактори, що сприяють формуванню
тіньових доходів в Україні***

Фактор	Опис впливу
Низький рівень доходів населення	Велика частина населення не може задовольнити свої основні потреби через офіційний дохід, тому шукає додаткові джерела доходу поза правовим полем.
Складність та непередбачуваність податкової системи	Невизначеність і часті зміни в податковій політиці сприяють ухиленню від податків та діяльності в тіні для зменшення витрат.
Корупція і неефективність державних інститутів	Високий рівень корупції та неефективність роботи державних органів знижують довіру до офіційних інститутів, що сприяє розвитку тіньової економіки.
Неадекватна фінансова грамотність	Недостатній рівень фінансових знань у населення призводить до ухилення від податків та участі в тіньовій економіці без розуміння наслідків.
Незахищеність прав власності та нестабільність правового середовища	Недосконалість правового захисту власності створює умови для ухилення від легалізації бізнесу і здійснення діяльності в тіні.
Культурні та соціальні фактори	Умови, коли працювати в тіні сприймається як нормальна або навіть необхідна практика для виживання, сприяють поширенню тіньових доходів у суспільстві.

*Побудовано автором самостійно.

Таким чином, формування тіньових доходів в Україні обумовлено цілим рядом факторів, які взаємодіють і підтримують один одного. Це низький рівень доходів, складна податкова система, корупція, низька фінансова грамотність, нестабільність правового середовища та соціальні чинники. Для зменшення тіньового сектора необхідно комплексно впливати на кожен із цих аспектів, покращуючи економічну ситуацію в країні, реформуючи систему оподаткування та забезпечуючи ефективніші правові механізми захисту прав громадян.

Одним із основних чинників, що стимулюють формування тіньових доходів, є низький рівень заробітних плат та соціальних виплат в Україні. Багато громадян не можуть задовольнити свої потреби в умовах офіційного доходу, тому шукають додаткові джерела доходу поза правовим полем. Це сприяє розвитку неформальних економічних відносин, таких як «зарплата в конвертах», нелегальна трудова діяльність, а також відсутність належного оподаткування цих доходів.

В Україні податкова система часто змінюється, що створює невизначеність для бізнесу і громадян. Низький рівень довіри до податкових органів і враження про неефективність використання бюджетних коштів призводять до того, що частина підприємців і фізичних осіб прагне мінімізувати податкові витрати, працюючи в тіні. Це в свою чергу стає джерелом для формування тіньових доходів [44].

Уряди багатьох країн, в тому числі й в Україні, часто не можуть ефективно боротися з корупцією через слабкість інституцій, недостатню політичну волю, а також через відсутність достатнього контролю та механізмів покарання. Це знижує довіру громадян до державних органів і законодавства, що, в свою чергу, створює сприятливі умови для розвитку тіньової економіки. Коли чиновники або підприємці можуть маніпулювати нормативно-правовими актами, коригувати звіти та ухилятися від сплати податків без значних наслідків, це стимулює поширення тіньових доходів і фінансових порушень.

Відсутність належного рівня фінансової грамотності серед широких верств населення суттєво ускладнює боротьбу з тіньовою економікою та підриває ефективність реалізації державної економічної політики. Багато громадян не володіють базовими знаннями щодо фінансових процесів, податкових зобов'язань та правових аспектів господарської діяльності. Нерозуміння механізмів функціонування економічної системи, принципів оподаткування чи особистого бюджетування зумовлює легковажне ставлення до власної участі в неформальних економічних угодах.

Через це значна частина населення не усвідомлює довгострокових наслідків ухилення від сплати податків або використання тіньових схем, не оцінює ризиків, пов'язаних із нелегальним працевлаштуванням, «зарплатами в конвертах» чи тіньовим підприємництвом. Водночас відсутність знань про правові норми, способи захисту прав у фінансовій сфері та відповідальність за фінансові порушення призводить до толерантного сприйняття тіньової економіки як "звичного явища".

Усе це створює сприятливе підґрунтя для подальшого поширення тіньових доходів, знижує рівень довіри до державних інституцій та послаблює інституційну спроможність держави. Відтак, фактори, що сприяють формуванню тіньових доходів в Україні, мають комплексний, взаємопов'язаний характер і потребують системного підходу до їх подолання. Однією з ключових умов успішної детінізації є реалізація стратегії підвищення фінансової грамотності населення, яка має доповнюватися реформами в податковій сфері, ефективною антикорупційною політикою та розбудовою правової держави. Тільки за умов одночасного впливу на всі ці напрями можливе формування фінансово свідомого суспільства та зменшення масштабів тіньового сектору в національній економіці.

Формування тіньових доходів в Україні є багатофакторним процесом, який залежить від численних економічних, соціальних, політичних і психологічних чинників. Важливим фактором є економічна нерівність та відсутність соціальних гарантій. Високий рівень бідності і обмежений доступ до базових

соціальних послуг призводять до того, що люди шукають додаткові джерела доходу, зокрема через участь у тіньовій економіці. Вони намагаються компенсувати дефіцит своїх фінансових ресурсів, використовуючи нелегальні способи заробітку.

Також важливим фактором є слабка правова свідомість та недосконалість правозастосування в Україні. Невпевненість у правових інституціях, корупція і відсутність ефективних механізмів покарання за порушення законодавства сприяють розвитку тіньового сектора. Без належного контролю з боку держави, підприємці і громадяни все частіше вдаються до ухилення від податків і створення умов для прихованих доходів [38, с. 37].

Низька ефективність податкової системи також є важливим чинником, що сприяє поширенню тіньових доходів. Нерідко українське податкове законодавство містить прогалини та лазівки, які дозволяють бізнесу уникати сплати податків або зменшувати їх суму через різноманітні маніпуляції з бухгалтерією. Це стає основною причиною того, чому значна частина економічних операцій не потрапляє до офіційних фінансових потоків.

Додатково, економічна нестабільність і інфляція є важливими факторами, які сприяють розвитку тіньової економіки в Україні. В умовах економічних криз та постійних коливань на ринку люди часто прагнуть знайти додаткові джерела доходу для забезпечення свого існування. Це створює сприятливе середовище для тіньових операцій, де підприємці та фізичні особи намагаються «переховати» свої доходи від держави.

Іншим важливим аспектом є низька культурна та соціальна свідомість щодо негативних наслідків участі в тіньовій економіці. В Україні існує певне толерантне ставлення до тіньових практик, де багато людей не розглядають ухилення від податків як серйозне правопорушення. Водночас, цей фактор посилюється через відсутність адекватної освіти в сфері фінансів і правознавства, що також підштовхує людей до участі в нелегальних економічних практиках.

У контексті фінансів цифрові технології можна класифікувати за кількома основними напрямками, кожен з яких має свої особливості впливу на функціонування фінансових інститутів, управління активами, оцінку ризиків, обслуговування клієнтів та інші процеси. До таких технологій належать: фінансові мобільні додатки, онлайн-банкінг, криптовалюти, платіжні платформи, системи штучного інтелекту для аналізу ринку, чат-боти для обслуговування клієнтів, а також технології big data і машинного навчання, що дозволяють прогнозувати зміни на фінансових ринках. Кожна з цих технологій виконує специфічні функції і є незамінною у сучасному середовищі, яке вимагає високої швидкості, надійності та інноваційності (рис. 2.1).

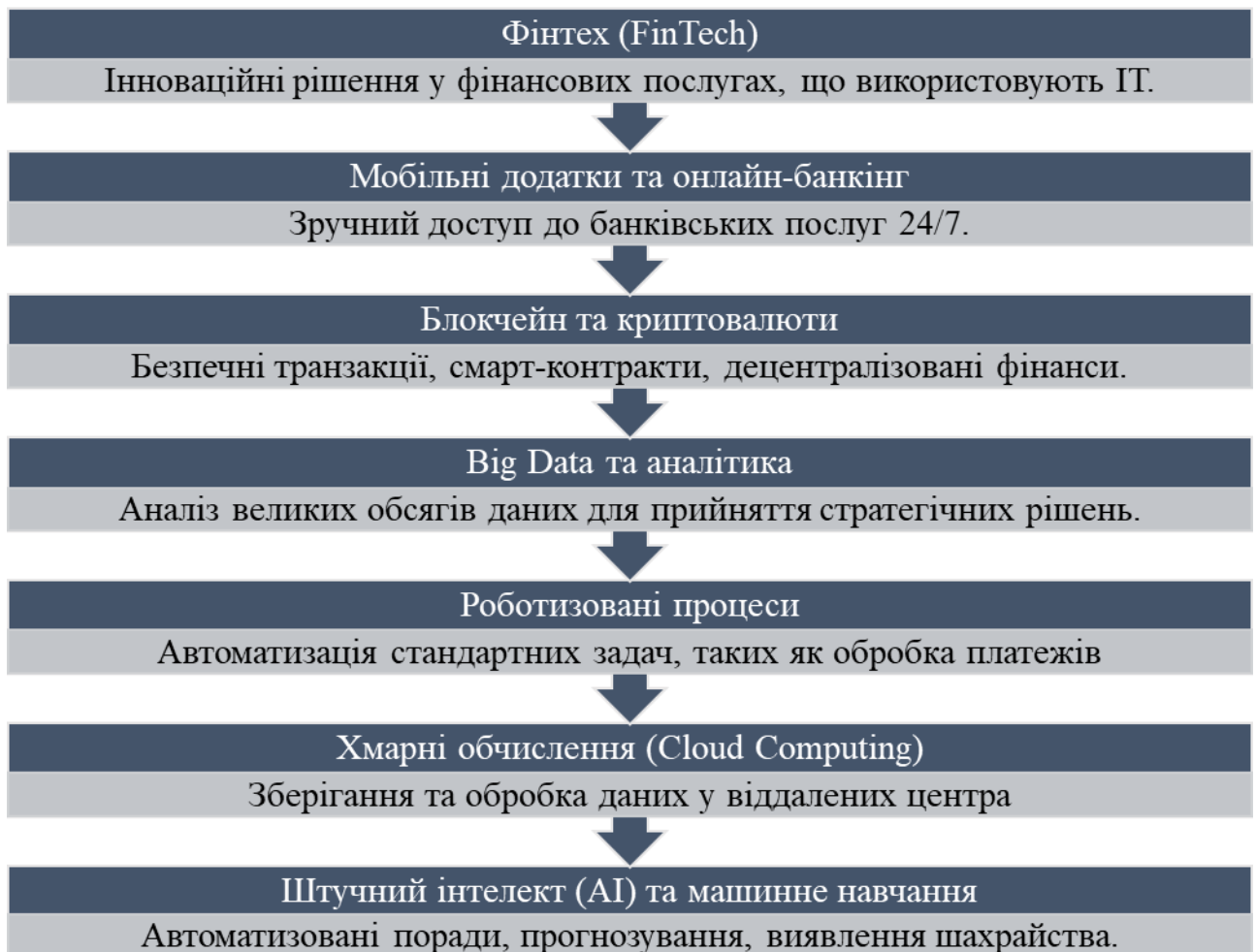

Рис. 2.1. Основні види цифрових технологій

*Побудовано автором

Рис. 2.1 ілюструє основні види цифрових технологій, які відіграють важливу роль у сучасному економічному середовищі. Ці технології охоплюють різноманітні інструменти та платформи, які впливають на фінансові операції, комунікацію, а також створення та управління тіньовими доходами. Зокрема, до основних видів цифрових технологій можна віднести блокчейн-технології, криптовалюту, мобільні платіжні системи, онлайн-банкінг, а також системи електронної комерції. Розвиток цих технологій створює нові можливості для організації фінансових потоків і управління доходами, але також підвищує ризики, пов'язані з прихованими та нелегальними операціями.

Зі зростанням глобалізації та інтеграції України в міжнародну економіку також виникають нові можливості для відмивання грошей, створення офшорних компаній і прихованих фінансових потоків. Це збільшує можливості для українських бізнесменів та громадян ухилятися від податкових зобов'язань, оскільки відслідковування та контроль за міжнародними фінансовими операціями залишається складним завданням для національних податкових органів.

Завдяки розвитку цифрових технологій і інтернет-платформ, зокрема криптовалют та анонімних платіжних систем, українці мають можливість ще більше приховувати свої доходи та фінансові операції. Це створює серйозні труднощі для держави у забезпеченні належного контролю над фінансовими потоками і боротьбі з відмиванням грошей.

Зв'язок між цифровими технологіями та факторами, що сприяють формуванню тіньових доходів в Україні, є складним і багатовимірним. З одного боку, цифрові технології відкривають нові горизонти для модернізації економіки, підвищення ефективності фінансового контролю та прозорості транзакцій. З іншого – вони створюють додаткові виклики для державного регулювання, адже надають нові можливості для приховування доходів і здійснення операцій поза межами правового поля.

Зокрема, широке впровадження фінансових цифрових інструментів – таких як криптовалюти, електронні гаманці, платформи однорангових переказів

(P2P), а також онлайн-біржі та платформи обміну валют – дозволяє здійснювати анонімні чи мало відслідковувані транзакції. Це значно ускладнює контроль з боку державних фінансових і фіскальних органів, створюючи сприятливі умови для ухилення від сплати податків, легалізації доходів, отриманих незаконним шляхом, та участі в сірій або чорній економіці [13, с. 7].

Цифрові технології, з одного боку, можуть сприяти зниженню рівня тіньової економіки через покращення контролю та нагляду, але з іншого боку, вони надають нові можливості для маніпуляцій і ухилення від фінансових зобов'язань. Це підвищує ризики для економічної стабільності та ускладнює боротьбу з тіньовими доходами на державному рівні. Тому важливо забезпечити належний рівень фінансової грамотності серед населення та застосувати ефективні цифрові інструменти для моніторингу і контролю таких операцій.

Таким чином, ці фактори взаємопов'язані та сприяють формуванню тіньових доходів в Україні, що в свою чергу негативно впливає на економічну ситуацію в країні. Для зменшення масштабів тіньової економіки необхідно комплексно вирішувати питання податкової реформи, підвищення фінансової грамотності населення та зміцнення довіри до державних інститутів.

2.2. Вплив тіньових доходів на фінансову поведінку та прийняття фінансових рішень населення

Тіньові доходи мають значний вплив на фінансову поведінку населення, формуючи у громадян спотворене сприйняття фінансових процесів і створюючи передумови для неефективного управління фінансами. Відсутність прозорості у фінансових операціях, на яку сприяють тіньові доходи, перешкоджає розвитку довіри до офіційних фінансових інститутів та стимулює розвиток небезпечних фінансових практик, таких як незаконне ухилення від

податків, несанкціоновані фінансові операції та інші форми порушення законодавства.

Тіньові доходи можуть змінити мотивацію фінансової поведінки осіб, що працюють на тіньовому ринку, сприяючи більшій готовності до ризикованих фінансових рішень, які часто суперечать офіційним нормам і вимогам. Наприклад, люди, що отримують частину своїх доходів «в тіні», можуть уникати легальних фінансових інструментів для заощаджень або інвестицій, що в свою чергу обмежує їх доступ до офіційних фінансових послуг і знижує рівень фінансової грамотності. Це часто призводить до нерационального використання фінансових ресурсів, відсутності планування бюджету і, як наслідок, до підвищених ризиків для особистого та сімейного фінансового стану.

Водночас, тіньова економіка може формувати у населення відчуття безкарності, що стимулює ухилення від податкових зобов'язань і ведення фінансових операцій поза офіційним сектором. Такі практики, хоча й можуть забезпечити короткострокові фінансові вигоди, в довгостроковій перспективі можуть призвести до фінансових проблем і навіть до кримінальної відповідальності.

Що стосується прийняття фінансових рішень, то вплив тіньових доходів може виражатися в прагненні уникати офіційних фінансових інструментів на користь нелегальних або «півлегальних» схем. Це створює ситуацію, де громадяни не можуть на належному рівні управляти своїми фінансами, робити зважені інвестиції або планувати свої витрати та заощадження. Таким чином, тіньові доходи не тільки впливають на економічну ситуацію в країні, але й суттєво змінюють поведінку індивідів, що негативно позначається на їх фінансовому добробуті в цілому [23, с. 134].

Цей вплив потребує усвідомлених і системних заходів з боку держави для підвищення фінансової грамотності серед населення та боротьби з тіньовою економікою через формування більш прозорих фінансових механізмів,

створення умов для офіційної зайнятості та сприяння розвитку легальних фінансових ринків.

Основними джерелами тіньових доходів в Україні є неофіційна зайнятість (робота без трудового договору), отримання заробітної плати “в конвертах”, неформальні послуги (ремонт, перевезення, репетиторство), торгівля без реєстрації, корупційні схеми тощо.

З огляду на це важливо розглянути, який обсяг тіньової економіки припадає на реальний ВВП (рис. 2.2), що дозволить оцінити масштаб прихованих економічних процесів в країні.

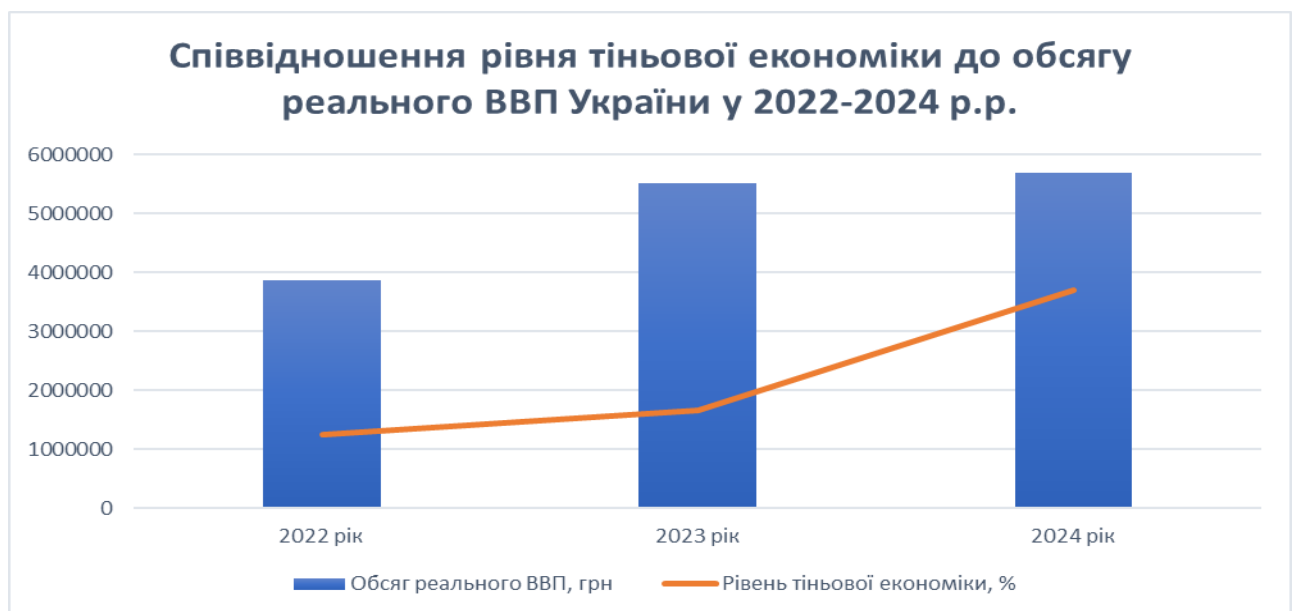

Рис. 2.2. Співвідношення рівня тіньової економіки до обсягу реального ВВП України у 2022-2024 рр. *

*Побудовано автором на основі [8].

Отже, з рис. 2.2 видно, що у 2022 році рівень тіньової економіки в Україні становив 32% від реального ВВП, що свідчить про значну частку неофіційної діяльності в умовах воєнного стану. У 2023 році цей знизився на 2% порівняно з 2022 роком і становив 1655418,6 грн, це пов'язано із стабілізацією ситуації та посиленням контролю з боку держави. Однак у 2024 році тіньова економіка зросла до 60-70%, що є рекордно високим рівнем за аналізований період. Це

свідчить про погіршення економічних умов та зростання недовіри населення до офіційного сектору.

В такій ситуації вагому роль відіграє рівень фінансової грамотності населення, адже саме обізнаність громадян в управлінні коштами та оподаткуванні може зменшити схильність до участі в тінізації економіки. Підвищення фінансової культури сприяє прозорості економічних процесів і зміцненню довіри до державних інституцій.

Згідно з дослідженням OECD, протягом останніх років фінансова грамотність в Україні залишається на досить низькому рівні. Це пов'язано із тим, що в багатьох громадян відсутні елементарні знання про складання бюджету, інвестиції, заощадження, функціонування податкової системи тощо. Для наочності пропонуємо порівняти середній рівень фінансової грамотності в Україні та світі за шкалою OECD у 2022 році (рис. 2.3).

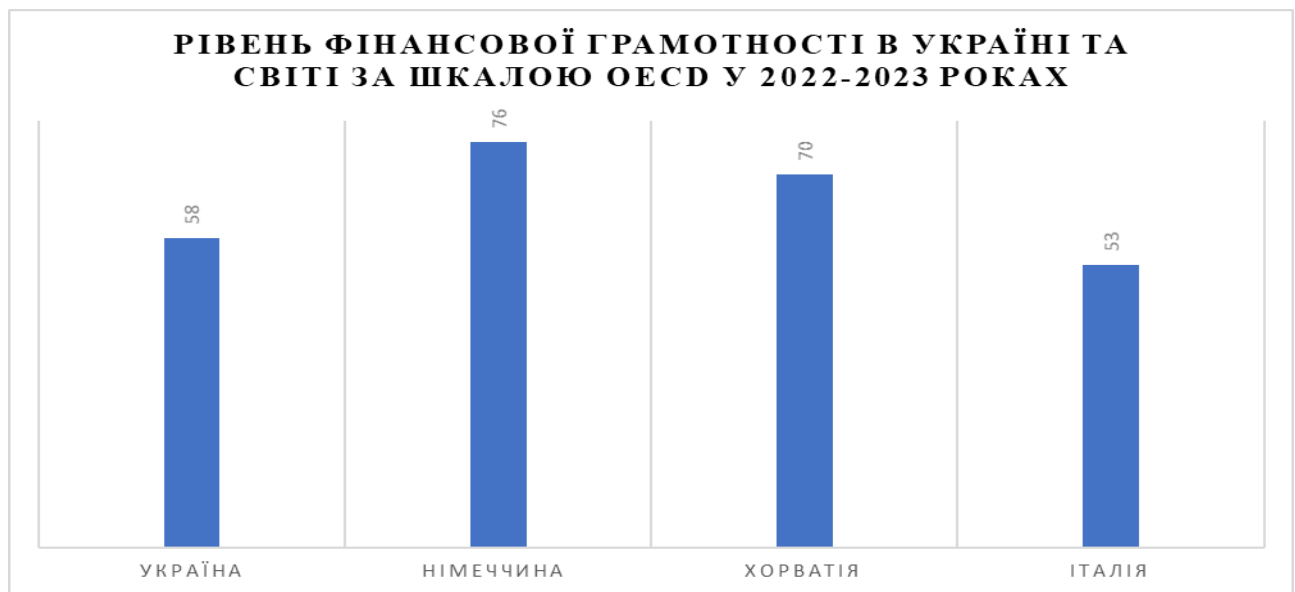

Рис. 2.3. Середній рівень фінансової грамотності в Україні та світі за шкалою OECD у 2022-2023 роках

*Побудовано автором на основі [43].

У 2022–2023 роках рівень фінансової грамотності в Україні становив 58%, що є нижчим за середній показник країн ЄС, однак вищим, ніж в Італії (53%).

Найвищий рівень продемонструвала Німеччина – 76%, що свідчить про ефективну національну політику у сфері фінансової освіти. Хорватія також показала позитивну динаміку, досягнувши 70%, що підтверджує стабільне зростання обізнаності її громадян. Результати України засвідчують низький рівень обізнаності, однак країна все ще має простір для розвитку, особливо в напрямку формування відповідальної фінансової поведінки.

Фінансова грамотність виступає одним із ключових чинників, що формують відповідальну економічну поведінку громадян. Люди, які розуміють переваги офіційного працевлаштування, знають про ризики тіньових схем та усвідомлюють важливість сплати податків, рідше стають учасниками неофіційної економіки.

Недостатній рівень фінансової грамотності сприяє:

- ухиленню від податків через нерозуміння наслідків;
- небажання/неможливості працювати офіційно;
- використанню нелегальних каналів доходу.

За умов належного рівня фінансової освіти громадяни краще орієнтуватимуться у можливостях державної підтримки, легального ведення бізнесу та інвестування, що створить мотивацію для виходу з тіні. Крім того, це підвищить рівень довіри до державних інституцій і фінансової системи загалом, що є критично важливим в умовах воєнного стану та економічної нестабільності.

Недостатній рівень фінансової грамотності в Україні є однією з основних причин, що сприяють формуванню та поширенню тіньових доходів. Люди, які не мають достатніх знань щодо основ фінансового управління, оподаткування та функціонування ринку праці, часто не можуть розрізнити законні та нелегальні джерела доходів. Це призводить до того, що частина громадян обирає працю в тішовій економіці, щоб уникнути податків або через складнощі з оформленням офіційного працевлаштування.

Крім того, низька фінансова грамотність сприяє використанню ризикованих фінансових схем, таких як кредити з високими відсотковими

ставками або нелегальні інвестиційні проекти. Відсутність розуміння наслідків таких фінансових рішень лише погіршує фінансовий стан осіб і збільшує їх залежність від тіньових каналів доходів. Таким чином, недостатня обізнаність може не лише стимулювати людей ухилятися від сплати податків, а й ставати одним із факторів, що призводять до подальшого поглиблення економічних дисбалансів у країні.

З іншого боку, рівень фінансової грамотності напряду пов'язаний з можливістю населення оцінювати довгострокові фінансові наслідки своїх рішень. Люди з високим рівнем фінансової освіти розуміють важливість регулярних заощаджень, грамотного управління боргами та інвестування, що знижує ймовірність їхнього залучення в тіньові економічні процеси. Вони більш схильні до роботи в офіційному секторі економіки, де їхні доходи та податкові зобов'язання зафіксовані та регулюються законодавчо.

Таким чином, підвищення рівня фінансової грамотності населення є одним з найбільш ефективних шляхів для зменшення масштабів тіньової економіки. Це дозволить не тільки знизити кількість людей, які працюють в тіні, а й поліпшити загальний економічний клімат в Україні, підвищити довіру до фінансових установ та державних інституцій, що, в свою чергу, стане основою для сталого розвитку економіки країни.

Рівень фінансової грамотності населення прямо впливає на його економічну поведінку та, зокрема, на участь у тіньовій економіці. Дослідження показують, що люди з низьким рівнем знань у сфері фінансів частіше приймають рішення, що суперечать довгостроковим економічним інтересам, включаючи участь у неофіційній зайнятості, уникнення податкових зобов'язань або використання нелегальних джерел доходу. Вони менш схильні планувати власний бюджет, вести облік доходів і витрат, а також частіше стають жертвами фінансових шахрайств.

Недостатнє розуміння основ функціонування економіки, податкової системи та легальних способів управління грошима сприяє формуванню негативного ставлення до державних інституцій і знижує рівень довіри до них.

У свою чергу, високий рівень фінансової обізнаності дає змогу громадянам краще орієнтуватися в законодавстві, оцінювати фінансові ризики та бачити переваги легального доходу. Особи, які володіють знаннями про правові та економічні наслідки тіньової діяльності, частіше приймають рішення, що сприяють участі в офіційній економіці.

Аналіз досліджень останніх років (2022–2024) дозволяє стверджувати, що існує чіткий взаємозв'язок між рівнем фінансової грамотності населення та рівнем участі у тіньовій економіці. Вищий рівень фінансової обізнаності сприяє підвищенню економічної дисципліни, зменшенню участі у неофіційних схемах, та активнішій інтеграції громадян у прозоре фінансове середовище.

Згідно з даними Національного банку України та звітом USAID (2023), рівень фінансової грамотності населення України у 2022 році становив 58%, у 2023 році – 59%, а станом на початок 2024 року – 61%. У порівнянні з країнами Європейського Союзу ці показники залишаються нижчими. Наприклад, у Німеччині в 2023 році рівень фінансової грамотності становив 76%, у Польщі – 71%, у Хорватії – 70%, що супроводжувалося й нижчими показниками тіньової економіки [46].

Паралельно з динамікою фінансової обізнаності, тіньова економіка в Україні продовжує залишатися значною проблемою. За даними Мінекономіки України, у 2022 році частка тіньової економіки сягала 31% ВВП, у 2023 році – 29%, а станом на перший квартал 2024 року – близько 27%. Хоча спостерігається позитивна тенденція до зменшення, вона є надто повільною [34].

Згідно з опитуванням, проведеним НБУ та Київською школою економіки у 2023 році, серед респондентів з високим рівнем фінансової грамотності лише 18% визнали участь у неофіційних економічних схемах, тоді як серед респондентів із низьким рівнем фінансової грамотності цей показник становив 42%. Це свідчить про те, що підвищення фінансової обізнаності безпосередньо знижує ймовірність участі в тіньовій економіці [36].

Фінансово грамотна особа краще розуміє переваги офіційного працевлаштування, таких як соціальні гарантії, пенсійне забезпечення, доступ до кредитування та медичного страхування; здатна оцінити не лише короткотермінові вигоди, але й довгострокові ризики, пов'язані з уникненням сплати податків чи участю в тіньових схемах; орієнтується на накопичення, довгострокове планування та інвестування, що можливе лише за умов легалізованих і стабільних доходів; активно користується банківськими продуктами, цифровими фінансовими сервісами та іншими офіційними інструментами, що автоматично сприяє зростанню прозорості фінансових потоків та зниженню мотивації діяти «в тіні».

Існує прямий та взаємозалежний зв'язок між рівнем фінансової грамотності населення та обсягом тіньових доходів. Досвід країн із розвинутою фінансовою освітою свідчить, що зростання обізнаності громадян у питаннях особистих фінансів, податків, інвестування та соціального забезпечення суттєво знижує їхню схильність до участі в неофіційній економіці. Чим вищий рівень фінансової обізнаності, тим більше людей обирають офіційні, прозорі джерела доходів та схильні дотримуватись чинного законодавства.

Таким чином, фінансова освіта є стратегічно важливим елементом соціально-економічної політики держави. Вона сприяє формуванню свідомої та відповідальної фінансової поведінки, підвищенню рівня легалізації доходів, зменшенню залежності населення від неофіційних джерел фінансування та посилює фінансову стійкість держави загалом. Її роль особливо актуалізується в умовах посиленої цифровізації економіки та зростання тіньових практик, які підривають довіру до офіційної фінансової системи. Саме завдяки якісній фінансовій освіті можливо сформувати в громадян стійке розуміння переваг офіційної економіки, законного працевлаштування та легального ведення бізнесу. Освітні програми з фінансово-цифрової грамотності не лише забезпечують базові знання, але й впливають на поведінкові установки населення, зменшують толерантність до тіньових доходів і стимулюють участь у прозорих економічних відносинах.

Саме завдяки якісній фінансовій освіті можливо сформувати в громадян стійке розуміння переваг офіційної економіки, законного працевлаштування та легального ведення бізнесу. Освітні програми з фінансово-цифрової грамотності не лише забезпечують базові знання, але й впливають на поведінкові установки населення, зменшують толерантність до тіньових доходів і стимулюють участь у прозорих економічних відносинах.

Варто наголосити, що ефективна фінансова освіта не лише змінює економічні звички окремих громадян, а й формує основу для посилення національної фінансової безпеки. За належного рівня фінансової освіти зростає довіра до банківських установ, державних інструментів соціального захисту й інвестиційних механізмів, що у перспективі зміцнює національну економіку та сприяє її сталому розвитку. За належного рівня фінансової освіти зростає довіра до банківських установ, державних інструментів соціального захисту й інвестиційних механізмів, що у перспективі зміцнює національну економіку та сприяє її сталому розвитку. Таким чином, інвестиції у розвиток фінансово-цифрових компетентностей є не лише освітньою, але й стратегічною необхідністю для модернізації країни.

В Україні спостерігається зростаюче розуміння важливості фінансово-цифрової грамотності, що відображається в державній політиці та ініціативах освітньої системи. На державному рівні впроваджуються конкретні заходи, спрямовані на формування компетентностей у цій сфері. Зокрема, прийнято Національну стратегію фінансової грамотності населення України на період до 2025 року, яка передбачає активне залучення закладів освіти до реалізації відповідних заходів [35].

Одним із ключових напрямів реалізації цієї стратегії є впровадження елементів фінансової грамотності у навчальні програми. Міністерством освіти і науки України розробляються методичні матеріали з фінансової грамотності, адаптовані для різних рівнів освіти – від загальноосвітніх шкіл до вищих навчальних закладів [33].

Важливу роль у підвищенні рівня фінансової обізнаності відіграють освітні ініціативи, які реалізуються Національним банком України, Фондом гарантування вкладів фізичних осіб та іншими фінансовими установами. Вони проводять просвітницькі кампанії, інформаційні заходи та тренінги, орієнтовані на широкі верстви населення.

Окремо варто відзначити розвиток цифрової інфраструктури, який сприяє ширшому доступу до фінансових послуг та стимулює підвищення цифрової грамотності. Розширення онлайн-банкінгу, мобільних додатків, електронних гарантів та інших фінтех-рішень створює умови для практичного засвоєння фінансових знань.

Однак, незважаючи на позитивні зрушення, існують суттєві виклики. Насамперед, інтеграція фінансово-цифрової грамотності в навчальний процес здійснюється нерівномірно. У деяких регіонах бракує належної підготовки педагогів, а самі навчальні матеріали часто не відповідають сучасним вимогам цифрового середовища. Відсутність інтерактивного контенту та нестача прикладних завдань знижують ефективність навчання.

Для вдосконалення формування фінансово-цифрових компетентностей у закладах освіти необхідно вжити низку системних заходів. Насамперед – забезпечити послідовну інтеграцію фінансових тем у всі рівні освітніх програм. Важливим кроком є розробка курсів підвищення кваліфікації педагогів, які викладатимуть фінансово-цифрові дисципліни.

Компетентність – це комплекс знань, умінь, навичок, а також здатності до застосування цих знань і умінь у конкретних ситуаціях для досягнення певних результатів. Компетентність включає як теоретичні знання, так і практичні навички, а також здатність здійснювати ефективну діяльність у різних сферах.

Фінансово-цифрові компетентності – це сукупність знань, умінь і навичок, які дозволяють індивідууму ефективно управляти особистими фінансами з використанням цифрових технологій, а також здійснювати фінансові операції в цифровому середовищі, розуміти та застосовувати цифрові інструменти в галузі фінансів.

Для успішного впровадження фінансово-цифрових компетентностей у закладах освіти потрібно враховувати кілька ключових аспектів:

1. Інтеграція цифрових технологій у навчальний процес – включає впровадження сучасних цифрових інструментів для навчання, таких як онлайн-платформи для фінансового менеджменту, мобільні додатки для управління фінансами, електронні банківські послуги, а також навчальні матеріали та курси з фінансової грамотності, що враховують сучасні тенденції.

2. Розвиток критичного мислення та аналітичних здібностей – педагоги повинні сприяти розвитку у студентів здатності аналізувати фінансову інформацію та приймати обґрунтовані рішення, використовуючи цифрові інструменти для збору та обробки даних.

3. Навчання основам кібербезпеки та захисту особистих даних – оскільки цифрове середовище приносить нові ризики, важливо навчити студентів основам захисту особистої та фінансової інформації в Інтернеті.

4. Створення практичних сценаріїв і тренінгів – для ефективного освоєння фінансово-цифрових компетентностей необхідно впроваджувати практичні заняття, де студенти зможуть застосовувати свої знання на практиці, працюючи з реальними або змодельованими фінансовими ситуаціями.

5. Кросс-дисциплінарний підхід – для розвитку фінансово-цифрових компетентностей важливо взаємодіяти між різними навчальними дисциплінами, такими як економіка, фінанси, інформатика та право.

Також варто створювати сучасні навчальні матеріали – інтерактивні платформи, симулятори, онлайн-курси, фінансові ігри та кейс-стаді, які допоможуть учням застосовувати знання на практиці. Активне використання цифрових інструментів у навчальному процесі сприятиме розвитку практичних навичок управління фінансами. Доцільним є налагодження партнерств з банками, страховими компаніями та фінтех-організаціями для проведення гостьових лекцій, майстер-класів і стажувань, що наблизить освітній процес до реального фінансового середовища. Важливо також здійснювати постійну

оцінку ефективності реалізації програм з фінансової грамотності та оперативно коригувати підходи залежно від зворотного зв'язку.

Знання з фінансової грамотності також дозволяють уникати пасток, пов'язаних із високими відсотками за кредитами, або втрати коштів через несанкціоновані операції. Підвищення фінансової грамотності є дієвим інструментом боротьби з тіньовою економікою. Систематична просвітницька робота, інтеграція фінансової освіти в навчальні програми, активне залучення населення до фінансових тренінгів і кампаній сприятимуть зменшенню масштабів неофіційної економіки та формуванню свідомого ставлення до фінансів серед громадян.

У зв'язку з цим, подолання тіньових доходів потребує реалізації цілісної державної стратегії, що включає підвищення рівня фінансової грамотності населення. Одним із елементів такої стратегії є комплексна політика, спрямована на популяризацію фінансової освіти, підвищення довіри до державних фінансових інституцій та стимулювання прозорості економічної діяльності (рис. 2. 4).

Рис. 2.4. Шляхи підвищення фінансової грамотності та протидії тіньовим доходам *

*Побудовано автором

Отже, формування тіньових доходів та низький рівень фінансової грамотності населення є взаємопов'язаними проблемами, які потребують системного підходу. Зменшення масштабів тіньової економіки неможливе без підвищення обізнаності громадян щодо фінансових інструментів, прав та обов'язків у сфері доходів і оподаткування. Лише шляхом синергії освітньої, економічної та правової політики можна досягти реального поступу у формуванні прозорості, соціально орієнтованої економіки. Також встановлено, що в регіонах із вищим рівнем фінансової освіти рівень тіньової зайнятості значно нижчий. Це пов'язано з тим, що поінформовані громадяни частіше користуються банківськими продуктами, державними соціальними програмами, інвестують у легальні проєкти та дотримуються податкової дисципліни.

Фінансова грамотність відіграє вирішальну роль у детінізації економіки. Освітні ініціативи у сфері фінансово-цифрової грамотності не тільки сприяють формуванню відповідальної поведінки, але й створюють умови для зміцнення фінансової стабільності держави. У поєднанні з ефективною державною політикою, це дозволить поступово зменшувати залежність населення від неофіційних джерел доходу та стимулювати економічне зростання на засадах прозорості й відповідальності.

У сучасних умовах цифровізації та трансформації економіки зростає значення інтеграції фінансової грамотності в усі сфери суспільного життя. Поширення цифрових фінансових технологій відкриває нові можливості для підвищення прозорості доходів, але одночасно створює ризики, пов'язані з використанням нелегальних платформ та анонімних транзакцій. Саме тому формування фінансової культури населення має поєднуватися з державними ініціативами, спрямованими на розвиток доступної та ефективної фінансової освіти, контроль за цифровими фінансовими потоками та формування економічної мотивації до легального ведення фінансової діяльності. Такий підхід сприятиме зменшенню тіньової економіки та зміцненню довіри громадян до фінансової системи.

Таким чином, фінансова освіта є стратегічно важливим елементом соціально-економічної політики держави. Її системне впровадження в освітній процес сприяє формуванню свідомої та відповідальної фінансової поведінки, підвищенню рівня легалізації доходів, зменшенню залежності населення від неофіційних джерел фінансування та посилює фінансову стійкість держави загалом. Саме тому розвиток фінансово-цифрових компетентностей у закладах освіти, підвищення кваліфікації педагогів, створення сучасних інтерактивних програм та залучення практичних партнерів мають стати пріоритетом державної політики у цій сфері.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ЗНИЖЕННЯ ТІНЬОВИХ ДОХОДІВ І ПІДВИЩЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ

3.1. Методи боротьби з тіньовими доходами

Тіньова економіка є однією з найбільших проблем, що постають перед сучасними економіками. У контексті України цей феномен має значний вплив на фінансову стабільність, податкову систему та розвиток підприємництва. Тіньові доходи, що утворюються внаслідок ухилення від оподаткування, неофіційної зайнятості та незареєстрованої економічної діяльності, створюють серйозні труднощі як для держави, так і для громадян, позбавляючи державний бюджет необхідних ресурсів для забезпечення соціальних програм та розвитку інфраструктури.

Однак боротьба з тіньовими доходами потребує застосування багатьох методів, що включають як зміни в законодавчій та податковій політиці, так і заходи, спрямовані на підвищення рівня фінансової грамотності населення. Важливим кроком є розвиток контролю за фінансовими потоками, впровадження новітніх технологій, а також активна просвітницька діяльність серед громадян.

Застосування методів боротьби з тіньовими доходами у комплексі дозволяє значно знизити рівень тіньових доходів і створити умови для їх легалізації. Кожен з методів має свій специфічний вплив на різні аспекти економіки та соціальної сфери. Однак лише їх спільне використання може дати суттєві результати. Водночас важливим фактором для досягнення успіху є ефективне співробітництво між державними органами, бізнесом та громадянами. За допомогою таких заходів можна створити більш прозору економічну систему, в якій тіньові доходи будуть зведені до мінімуму, а фінансова грамотність населення – значно підвищена.

Системне застосування таких методів дозволить не тільки зменшити рівень тіньових доходів, а й сприяти розвитку більш прозорої та ефективної економічної системи (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Методи боротьби з тіньовими доходами*

Метод	Опис	Вплив на економіку
Посилення контролю за фінансовими потоками	Впровадження автоматизованих систем моніторингу фінансових операцій.	Зниження ухилення від податків, зростання прозорості фінансових операцій.
Зниження податкового навантаження	Спрощення податкової системи, зменшення податкових ставок для малих підприємств.	Сприяє легалізації доходів та зростанню підприємницької активності.
Впровадження прогресивного оподаткування	Запровадження податкових ставок, що залежать від рівня доходу.	Зниження мотивації для ухилення від податків серед багатих верств населення.
Мотивація до легалізації доходів	Створення умов для амністії капіталів і спрощення процедур легалізації доходів.	Зниження тіньової економіки, залучення додаткових фінансових ресурсів в офіційну економіку.
Просвітницька діяльність	Проведення тренінгів та семінарів для підвищення фінансової грамотності населення.	Підвищення обізнаності громадян про важливість податкової дисципліни та легалізації доходів.
Боротьба з корупцією	Створення незалежних антикорупційних органів та посилення боротьби з корупцією.	Зменшення корупційних ризиків у сфері фінансових відносин, підвищення рівня довіри до державних інституцій.

*Побудоване автором на основі [44]

Один з найефективніших методів боротьби з тіньовими доходами полягає у підвищенні рівня моніторингу фінансових операцій на всіх рівнях: від фізичних осіб до великих корпорацій. Застосування сучасних фінансових

технологій, таких як електронні платіжні системи, блокчейн, автоматизовані системи для виявлення фіктивних операцій, дозволяє значно зменшити рівень тіньових платежів. Додатково важливо посилити контроль за діяльністю підприємств і приватних осіб у сферах, які традиційно є «вразливими» для ухилення від податків, таких як будівництво, сільське господарство, сфера послуг. Регулярні аудити, обов'язкові звітності та створення умов для доступу до інформації для податкових органів зменшують можливості для маніпуляцій.

Високі податкові ставки, особливо в умовах економічної нестабільності, можуть стимулювати громадян та підприємства до ухилення від сплати податків. Один із шляхів боротьби з тіньовими доходами – зниження податкового навантаження або введення сприятливих податкових режимів для малих та середніх підприємств, а також фізичних осіб. Створення простих та прозорих податкових систем дозволяє зменшити спокусу ухилятися від оподаткування. Водночас зниження податкового навантаження має бути збалансованим з іншими методами для забезпечення необхідних державних доходів та розвитку економіки.

Врахування рівня доходів при визначенні податкових ставок дозволяє зробити систему оподаткування більш справедливою та стимулює зниження тіньових доходів. У разі введення прогресивного податку на доходи фізичних осіб з високими доходами зменшується мотивація до маніпуляцій з податковими ставками і, відповідно, до тіньового доходу. Крім того, прогресивний податок дозволяє здійснювати перерозподіл доходів між верствами населення, що допомагає зменшити соціальну нерівність.

Важливим елементом боротьби з тіньовими доходами є створення умов для легалізації тих, хто зараз отримує доходи в «тіні». Це можна досягти шляхом запровадження податкових канікул, пільгових умов для малих підприємств, амністії капіталу тощо. Легалізація дозволяє отримувати законні доходи, що знижує ризики штрафів та кримінальної відповідальності.

Один із найбільш довготривалих та ефективних методів зниження тіньових доходів полягає у підвищенні рівня фінансової грамотності серед населення.

Люди, які мають належні знання з фінансів, більше схильні до легальних способів отримання доходу, адже розуміють наслідки ухилення від податків, а також мають можливість оцінити фінансові вигоди від легальних операцій. За допомогою освітніх програм, семінарів та тренінгів можна підвищити обізнаність громадян про важливість дотримання податкового законодавства, а також пояснити вигоди від участі у фінансовій системі та економіці загалом.

Для ефективного подолання тіньових доходів необхідно впроваджувати багаторівневий підхід, що поєднує правові, технологічні та просвітницькі інструменти. Умовно методи боротьби з тіньовими доходами можна згрупувати у три ключові напрями, що представлені на рис. 3.1. Кожен з них відіграє важливу роль у створенні прозорого та фінансово відповідального середовища.

Рис. 3.1. Ключові напрями боротьби з тіньовими доходами*

*Власна розробка автора

Аналіз ефективності методів боротьби з тіньовими доходами свідчить про те, що жоден із них не є універсальним або достатнім сам по собі. Успішна політика зменшення тіньової економіки потребує системного підходу, який поєднує інституційні, податкові, технологічні та освітні інструменти:

1. Посилення фінансового моніторингу за допомогою цифрових технологій, таких як електронні платіжні системи, автоматичні обміни податковою інформацією та аналітика великих даних, дозволяє значно підвищити рівень виявлення тіньових схем. У країнах ЄС, США та Канаді, наприклад, успішно впроваджуються системи, що автоматично фіксують підозрілі транзакції, що значно ускладнює ведення нелегальної діяльності. В Україні такий підхід поступово імплементується, зокрема через платформу e-Receipt, електронні касові апарати (РРО) та Систему автоматизованого аналізу ризиків (СААР).

2. Зниження податкового навантаження, особливо для малого та середнього бізнесу, дає можливість легалізувати доходи без значного фінансового навантаження. Досвід Польщі, Грузії та Естонії демонструє, що спрощення податкової системи знижує мотивацію до ведення неформальної економічної діяльності та сприяє зростанню добровільної податкової дисципліни.

3. Впровадження прогресивного оподаткування в країнах ЄС допомогло суттєво скоротити нерівність доходів, водночас створивши соціальний тиск на високодохідні групи щодо прозорості їхніх фінансів. В Україні ж система оподаткування залишається переважно лінійною, що обмежує її ефективність у сфері протидії тіньовим доходам багатих громадян.

4. Амністія капіталу, яка періодично впроваджується в Україні, як показує практика, має обмежену ефективність без реальних гарантій незастосування подальших санкцій. Більшість громадян не довіряють інституціям, тому участь у таких програмах залишається низькою. Для успіху цього методу необхідна глибока інституційна реформа та покращення взаємодії між владою і бізнесом.

5. Одним з найменш витратних, але найбільш довготривалих і стратегічних методів залишається просвітницька діяльність. Підвищення фінансової грамотності населення дозволяє формувати відповідальну економічну поведінку. Громадяни з високим рівнем обізнаності більш схильні працювати офіційно, легалізовувати доходи, використовувати банківські інструменти та дотримуватися законодавства.

Загалом, ефективність боротьби з тіньовими доходами залежить від балансу між жорсткими регуляторними заходами та м'якими освітньо-мотиваційними інструментами. Тільки при поєднанні контрольних механізмів з довірою до державних інституцій та фінансовою просвітою можна досягти сталих результатів у зменшенні тіньової економіки.

Корупція є одним із основних факторів, що сприяють розвитку тіньових доходів. Нерідко податкові органи та контролюючі органи не виконують свої функції належним чином через корупційні зловживання. Для зменшення тіньових доходів необхідно активно боротися з корупцією на всіх рівнях. Це можна зробити через підвищення прозорості діяльності державних органів, створення незалежних антикорупційних органів, а також через залучення міжнародних партнерів для надання підтримки в боротьбі з корупцією.

Боротьба з тіньовими доходами вимагає не лише суворого державного регулювання, а й стратегічного використання сучасних цифрових технологій, а також врахування міжнародного досвіду. Розглядаючи ефективні практики, можна виділити кілька ключових напрямів, які застосовуються як в Україні, так і за кордоном.

Світова практика демонструє високу ефективність цифрових рішень у боротьбі з тіньовими доходами. Наприклад, у Швеції, де понад 98% транзакцій здійснюється безготівково, тіньова економіка становить менш як 10% ВВП. Використання електронних розрахунків, онлайн-касових апаратів та автоматичних систем аудиту мінімізує можливість приховування доходів [5].

В Україні активно впроваджується система електронних фіскальних чеків (e-Receipt), а також інтеграція податкової інформації з банками, що вже почало

демонструвати позитивну динаміку у виявленні неофіційних доходів. Проте необхідне подальше масштабування цих рішень, особливо в сегменті малого бізнесу та сфери послуг.

У Грузії впровадження спрощеної податкової системи та податку на розподілений прибуток значно зменшило тіньовий сектор. Такі зміни підвищили інтерес бізнесу до офіційної діяльності. Аналогічно, у Польщі податкові пільги для малих підприємців та електронна звітність сприяли зростанню легальної зайнятості.

В Україні застосовується спрощена система оподаткування для ФОПів, однак через часті зміни правил, відсутність прозорості та високий рівень адміністративного тиску бізнес часто продовжує працювати "в тіні". Необхідно створити стабільні податкові умови, що будуть стимулювати добровільну легалізацію доходів.

В Естонії функціонує потужна система e-Governance, яка дозволяє громадянам і бізнесу повністю взаємодіяти з державою в онлайн-режимі – від сплати податків до участі в тендерах. Це суттєво знижує можливості для тіньових операцій.

В Україні запущено низку відкритих реєстрів (зокрема, портал spending.gov.ua), однак їх інтеграція, зручність використання та рівень цифрової довіри залишаються на низькому рівні. Важливо активізувати використання відкритих даних у сфері фінансового контролю та громадського моніторингу.

Фінансова грамотність є ключовим фактором, який впливає на рівень тінізації. У Німеччині та Канаді існують національні стратегії фінансової освіти, що охоплюють школи, університети, ЗМІ та соціальні мережі. Такі програми формують у громадян відповідальне ставлення до сплати податків та управління особистими фінансами.

В Україні Нацбанк реалізує програми з фінансової грамотності, однак вони охоплюють обмежене коло громадян. Підвищення фінансової обізнаності

повинно стати наскрізною частиною державної політики – через шкільну освіту, неформальне навчання, онлайн-курси, кампанії в медіа.

Досвід скандинавських країн показує: чим вищий рівень довіри до державних інституцій, тим нижча частка тіньової економіки. Прозоре використання податків, відкритість державного управління, ефективна боротьба з корупцією – все це створює мотивацію для громадян та бізнесу діяти офіційно [4].

В Україні ж недовіра до державних структур залишається серйозною перешкодою на шляху детінізації. Подолання корупції, реформа судової системи та забезпечення справедливості в оподаткуванні – критично важливі кроки до зменшення тіньових доходів.

Таким чином, інтеграція цифрових технологій, стабільна податкова політика, розвиток фінансової освіти та відновлення довіри до держави – ключові складові успішної стратегії подолання тіньової економіки. Україні варто активніше запозичувати міжнародний досвід та адаптувати його до власних умов, особливо в контексті цифрової трансформації суспільства.

3.2. Перспективи розвитку державної політики щодо боротьби з тіньовою економікою та фінансової освіти

У сучасних умовах глобальної цифровізації, економічної нестабільності та суспільних трансформацій питання тіньових доходів набуває особливої ваги. Тіньова економіка не лише знижує надходження до державного бюджету, а й спричиняє дисбаланс у соціально-економічному розвитку, формує недовіру до владних інститутів та гальмує інтеграцію України у світовий економічний простір. Саме тому розробка та реалізація ефективної державної політики у сфері детінізації доходів потребує нових, гнучких і проактивних підходів, що враховують як глобальні виклики, так і національні особливості.

Одним із пріоритетів має стати цифрова трансформація податково-фіскальної сфери. Впровадження інтелектуальних систем моніторингу, автоматизованих механізмів виявлення підозрілих транзакцій, розвиток цифрових платформ для подання звітності та використання блокчейн-технологій може значно знизити ризики приховування доходів. Успішний досвід низки європейських країн засвідчує ефективність електронного контролю над фінансовими потоками, коли держава отримує змогу оперативно відстежувати діяльність суб'єктів господарювання в режимі реального часу.

Водночас важливо не лише посилювати контроль, а й створювати економічну мотивацію для добровільної легалізації доходів. Це може включати вдосконалення податкових стимулів, спрощення процедур звітності для малого бізнесу, розробку механізмів податкового компромісу. Наприклад, програми податкової амністії за умови добровільного декларування доходів можуть дати змогу повернути у легальний обіг значні обсяги фінансових ресурсів. Важливим чинником також є прогнозованість податкової політики, що формує у суб'єктів господарювання довіру до держави.

Окремої уваги заслуговує інтеграція фінансової освіти в систему державної політики. Фінансова грамотність – це не лише про вміння керувати особистими коштами, але й про розуміння важливості сплати податків, участі в офіційній економіці та відповідального ставлення до державних фінансів. У довгостроковій перспективі саме фінансово обізнані громадяни є запорукою економічної стабільності та низького рівня тінізації. Тому впровадження комплексних освітніх програм, що охоплюють усі вікові категорії населення – від школярів до пенсіонерів – повинно стати однією з ключових складових державної політики.

Важливим завданням є створення цілісної національної стратегії фінансової просвіти, яку доцільно реалізовувати у співпраці з Міністерством освіти і науки, Національним банком України, громадськими організаціями та бізнес-структурами. У рамках такої стратегії доцільно передбачити впровадження обов'язкових навчальних модулів з фінансової грамотності у

зкладах освіти, розробку національних онлайн-платформ для самонавчання, реалізацію інформаційних кампаній через медіа та соціальні мережі. Особливу увагу варто приділити вразливим категоріям населення – молоді, людям передпенсійного віку, внутрішньо переміщеним особам.

Крім того, ефективна державна політика у сфері детінізації повинна ґрунтуватися на прозорості діяльності органів влади, справедливому правосудді та довірі громадян до держави. Реформа судової системи, антикорупційні заходи, відкритість бюджетних процесів – це не лише інструменти боротьби з тіньовою економікою, а й фундаментальні передумови для формування правової держави. Саме довіра населення до того, як витрачаються податки, є головним мотиватором участі в легальній економічній діяльності.

З аналітичної точки зору, перспективи зниження тіньової економіки значною мірою залежать від ефективності синергії державних механізмів регулювання, соціально-економічної відповідальності бізнесу та рівня фінансової культури населення. Статистичні дані, опубліковані Міністерством фінансів України, свідчать, що впродовж останніх п'яти років спостерігається стабільно високий рівень тіньових доходів – близько 29–30 % ВВП. Це свідчить про системні проблеми в адмініструванні податків, відсутність дієвих превентивних заходів і недостатній рівень обізнаності громадян щодо негативних наслідків тінізації.

Особливої уваги потребує аналіз поточного стану фінансової грамотності населення. Згідно з дослідженням USAID та НБУ (2023 р.), рівень фінансової обізнаності українців становить 11,6 бали зі 21 можливого, що нижче за середньосвітовий показник. Більшість респондентів демонструють низьке розуміння базових понять, таких як інфляція, податки, кредитування, довгострокове планування, що вказує на необхідність масштабного перегляду підходів до фінансової просвіти [6].

Водночас позитивним є зростання кількості ініціатив з боку держави та громадських організацій, спрямованих на підвищення обізнаності громадян. Запровадження національної платформи «Фінансова грамотність», онлайн-

курсів на базі Prometheus, EdEra та співпраця з МОН демонструють поступ у цьому напрямі. Однак без системної інтеграції фінансової освіти в освітній процес та повсякденне інформаційне поле ефект таких ініціатив залишатиметься фрагментарним [33].

Також аналітики звертають увагу на значний розрив між рівнем цифровізації контролюючих органів і реальним використанням цих інструментів. Наприклад, хоча в Україні активно впроваджуються реєстратори розрахункових операцій (РРО), частина малого бізнесу досі уникає їх використання через складність адміністрування або навмисне ухилення. Це потребує як посилення контролю, так і створення зручних сервісів для ведення обліку доходів, а також проведення навчальних програм для підприємців.

Аналіз міжнародного досвіду показує, що країни, яким вдалося суттєво знизити рівень тіньової економіки (зокрема Естонія, Грузія, Польща), зробили це завдяки чіткій цифровій стратегії, зменшенню регуляторного навантаження, відкритості бюджетного процесу та послідовному стимулюванню фінансової грамотності. Наприклад, в Естонії понад 95% податкових декларацій подаються онлайн, що значно знижує рівень ухилення. Польща активно інвестує в фінансову освіту школярів через державні освітні програми.

Аналіз сучасного стану державної політики у сфері боротьби з тіньовими доходами та фінансової просвіти вказує на наявність як певних зрушень, так і системних викликів. Подальші перспективи залежать від глибини реформ, готовності держави до міжвідомчої співпраці, а також рівня соціального діалогу з бізнесом та громадянами. Лише комплексна та довгострокова політика може забезпечити зменшення масштабів тіньової економіки та підвищення фінансової культури в українському суспільстві.

Отже, перспективи розвитку державної політики у сфері боротьби з тіньовими доходами тісно пов'язані з цифровізацією, удосконаленням податкового середовища, впровадженням освітніх ініціатив і забезпеченням інституційної прозорості. Комплексний підхід, орієнтований на співпрацю

держави, бізнесу та громадянського суспільства, здатен забезпечити реальні зміни та поступове зменшення тіньової економіки в Україні.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило комплексно розкрити проблему формування тіньових доходів населення в контексті сучасної соціально-економічної ситуації та дослідити ступінь впливу рівня фінансової грамотності на масштаби тінізації економіки. У роботі доведено, що тіньова економіка є складним багатofакторним явищем, яке не лише деформує економічні показники, але й підриває основи державного управління, фінансової стабільності та соціальної справедливості.

Важливим результатом дослідження стало виявлення причин, що сприяють поширенню тіньових доходів, серед яких ключовими є: недовіра до державних інституцій, високий рівень податкового навантаження, недостатня ефективність фіскального адміністрування, нестабільність правового середовища, а також низький рівень фінансової грамотності значної частини населення. Саме останній фактор є системною проблемою, яка знижує здатність громадян приймати обґрунтовані фінансові рішення, усвідомлювати ризики тіньової діяльності та розуміти важливість офіційної участі в економічному житті країни.

У процесі дослідження встановлено, що між фінансовою грамотністю та рівнем тінізації доходів існує тісний взаємозв'язок: чим вищий рівень обізнаності громадян у питаннях фінансів, оподаткування, особистого планування – тим нижча схильність до участі у тіньових схемах. Аналіз статистичних даних, опитувань та теоретичних джерел підтвердив, що підвищення фінансової культури населення здатне стати ефективним інструментом детінізації економіки.

У рамках дослідження проаналізовано основні напрями державної політики у сфері боротьби з тіньовими доходами та визначено перспективи її вдосконалення. Зокрема, окреслено важливість інтеграції цифрових технологій у податкове адміністрування, розширення прозорих механізмів взаємодії бізнесу з державою, а також запровадження системних освітніх ініціатив у

сфері фінансової просвіти. Особлива увага приділена необхідності формування культури відповідального ставлення до особистих фінансів через впровадження фінансової освіти в закладах освіти, розвиток онлайн-курсів, інформаційних кампаній та міжсекторальних партнерств.

Практична значущість роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані для розробки комплексних програм з підвищення фінансової грамотності, рекомендацій для вдосконалення аналітичної та освітньої діяльності державних органів, а також для подальших досліджень у сфері детінізації економіки.

Окрему увагу варто звернути на взаємозв'язок між формуванням тіньових доходів населення та загальним рівнем тіньової економіки в країні. Тіньові доходи є не лише наслідком індивідуальних практик ухилення від оподаткування чи неофіційної зайнятості, але й складовою частиною масштабніших процесів – таких як тінізація ринку праці, неформальне підприємництво, корупційні схеми, непрозоре ведення бізнесу. У цьому контексті тіньова економіка виступає як системне явище, в якому поєднуються мікро- та макрорівневі проблеми – від особистих фінансових рішень громадян до політики державного регулювання.

Зростання тіньових доходів населення, як правило, супроводжується послабленням фіскальної спроможності держави, зниженням надходжень до бюджету, що своєю чергою негативно впливає на якість надання соціальних послуг, функціонування освітньої, медичної та пенсійної систем. Таким чином, тіньова економіка «живиться» тіньовими доходами, і водночас сама створює умови для їх подальшого зростання, формуючи замкнене коло, розірвати яке можливо лише за умови комплексного підходу до вирішення проблеми.

Таким чином, ефективна боротьба з тіньовими доходами неможлива без одночасного формування фінансово обізнаного суспільства, здатного не лише орієнтуватися у сучасних фінансових процесах, а й усвідомлено підтримувати законодавчі та економічні засади державної політики. Саме синергія правових, освітніх, цифрових та інституційних механізмів є запорукою поступового

зменшення тіньового сектору, зростання довіри до держави та формування фінансово сталого майбутнього України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

REFERENCES

1. Financial knowledge in Croatia above OECD average with a continued trend of improving overall financial literacy. URL: <https://www.hnb.hr/en/-/financijsko-znanje-u-hrvatskoj-iznad-prosjeka-zemalja-clanica-oecd-a-uz-kontinuirani-trend-poboljsavanja-ukupne-financijske-pismenosti>
2. OECD. Digital Financial Literacy: A Policy Priority for the Digital Age. 2022. URL: <https://www.oecd.org>
3. The 2023 Global Crypto Adoption Index: Central & Southern Asia Are Leading the Way in Grassroots Crypto Adoption. Chainalysis, 2023. URL: <https://www.chainalysis.com/blog/2023-global-crypto-adoption-index/#top20>
4. Top 10 beginner-friendly cryptocurrency courses for May 2024. Analytics Insight, 2024. URL: <https://www.analyticsinsight.net/top-10-beginner-friendly-cryptocurrency-courses-for-may-2024/>
5. ULEAD з Європою. Освітні ініціативи для громад. URL: <https://ulead.org.ua/>
6. USAID Україна. Програма "Трансформація фінансового сектору". URL: <https://www.usaid.gov/ukraine>
7. Блискавка О. Фінансова грамотність населення та розвиток національної економіки. URL: http://ufin.com.ua/analit_mat/strah_rynok/159
8. Валовий внутрішній продукт (ВВП) в Україні у 2022-2024 роках. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/>
9. Геєнко М., Рибіна Л., Гузенко Т. Фінансова грамотність та професійний розвиток: ключові компоненти стратегії розвитку кадрового та інтелектуального потенціалу закладами вищої освіти. Економіка та суспільство. 2023. № 47. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-47-96>
10. Герасименко Л. А. Цифрові фінансові інструменти: навч. посіб. – Харків : ФОП Панов А. М., 2022. 176 с.

11. Глушко О. І. Фінансова грамотність як фактор забезпечення економічної безпеки громадян в умовах цифрової економіки. Фінанси, облік і аудит. 2021. № 4. С. 25–31.
12. Двадцять четверте загальнонаціональне опитування “Україна в умовах війни”. Настрої та економічне становище населення (5–7 вересня 2023): Соціологічна група “РЕЙ- ТИНГ”. URL : <https://ratinggroup.ua/research/>
13. Дзюблюк О. В. Макрофінансова стабільність та банківський сектор: проблеми взаємозв’язку. Фінанси України. 2020. № 6. С. 7–25.
14. Дзюблюк О. В. Фінансова стабільність банківської системи: теоретичні засади та практичні аспекти. О. В. Дзюблюк. Тернопіль: Економічна думка, 2013. 336 с.
15. Домбровська С. О. Сучасні методи формування фінансової грамотності населення України. Освітня аналітика України. 2022. № 3 (19). С. 5–14. URL: <http://surl.li/mwwka>
16. Дорошенко Н. О., Романів В. В. Фінансова грамотність населення України. Ефективна економіка. 2018. № 11. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/>
17. Дубина М. В., Холявко Н. І., Попело О. В. Цифровізації ринку фінансових послуг: переваги та ризики для домогосподарств. Науковий вісник Полісся. 2022. № 2 (25). С. 160–177.
18. Дубина М., Тарасенко А., Тарасенко О. Напрямки підвищення рівня фінансової грамотності домогосподарств в умовах діджиталізації сфери фінансових послуг. Економіка та суспільство. 2023. № 56. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-17>
19. Золковер А., Коваленко Д. Тіньова економіка: загрози для національної фінансової системи і шляхи вирішення. Журнал стратегічних економічних досліджень, № 3. 2024. С. 43-52. URL: https://www.researchgate.net/publication/386349929_
20. Іонан В. Цифрова грамотність: що це і навіщо це українцям. НВ-Бізнес. URL: <https://nv.ua/ukr/biz/experts/>

21. Квасниця О. Роль фінансової грамотності в підвищенні добробуту населення. Тернопіль. ТНЕУ. 2019. С. 129-131.
22. Кириленко О., Сидорчук А., Квасниця О. Вектори впливу воєнного стану на фінанси домогосподарств України. В монографії: Модерні фінанси: глобальні виклики і сучасні тренди : монографія / за ред. А. І. Крисоватого. Тернопіль: Економічна думка, 2024. С. 944-954.
23. Кізима Т. Фінансова грамотність населення: зарубіжний досвід і вітчизняні реалії. Вісник Економіки. 2012. Вип. 2. С. 64-71
24. Кізима Т., Шаманська О. Фінансова грамотність населення і фінансова поведінка домогосподарств: аспекти взаємовпливу. Світ фінансів. 2014. Вип. 1. С. 16–26.
25. Кириленко О., Птащенко О., Курцев О. Вплив цифрових трансформацій на розвиток сучасного економічного простору: людський капітал, інклюзія, безпека. Бізнес Інформ. 2024. Вип. 7. С. 180-190. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001514827>
26. Коваль С., Мельничук Ю. Фінансова грамотність домогосподарств України: сучасний стан та перспективи підвищення. Світ фінансів. 2024. № 3. С. 40-52. DOI: 10.35774/sf2024.03.040
27. Коваль С. Л., Грицишина Л. І. Особливості формування фінансових ресурсів домогосподарств у сучасних умовах. *Світ фінансів*. 2020. № 4 (65). С. 131–143. DOI: 10.35774/sf2020.04.131. URL: <http://sf.wunu.edu.ua/index.php/sf/article/view/1373>
28. Лавренюк В., Лавренюк А. Підвищення фінансової грамотності населення: зарубіжний досвід. БІЗНЕС ІНФОРМ. 2022. № 1. С. 59–67. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-1-59-67>
29. Латковська Т. А. Підвищення рівня фінансової грамотності та фінансової освіти – виклик сучасності. Наукові праці Національного університету “Одеська юридична академія”. 2013. Т. 13. С. 429–438. URL: <http://www.naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom13/45.pdf>

30. Лисенко С. М. Основи фінансової грамотності: навч. посіб. для студентів і широкого загалу. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. 148 с.
31. Лусарді А. Фінансова грамотність населення покращує загальний стан економіки країни. URL: <http://ukranews.com/uk/news/economics/2013/10/24>
32. Ляшенко В. І., Ляшенко О. Є. Цифровізація економіки: нові виклики та можливості для фінансової грамотності. Економіка і прогнозування. 2021. № 2. С. 45–53.
33. Міністерство освіти і науки України. Концепція розвитку цифрових компетентностей. URL: <https://mon.gov.ua>
34. Міністерство фінансів України. Фінансова абетка: Портал фінансової грамотності. URL: <https://finlit.ed-era.com/>
35. Національна стратегія розвитку фінансової грамотності до 2030 року затв. рішенням Правління Національного банку України від 12 квітня 2024 року № 119-рш. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/NBU_Strategy
36. Національний банк України. Національна стратегія підвищення фінансової грамотності населення до 2030 року. 2020. URL: <https://bank.gov.ua/>
37. Подмазко О.М. Тіньова економіка: сутність і структура. Економічна та соціальна політика, № 1. 2013. URL: [http://zt.knute.edu.ua/files/2013/1\(66\)/uazt_2013_1_24.pdf](http://zt.knute.edu.ua/files/2013/1(66)/uazt_2013_1_24.pdf)
38. Приказюк Н., Ходаківська Ю. Цифрова фінансова грамотність: компоненти та методи підвищення. Innovation and Sustainability. 2023. № 2. С. 31–37. <https://doi.org/10.31649/ins.2023.2.31.37>
39. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 рр. та затвердження Плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. №67-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>
40. Птащенко Л., Колінчук Д. Актуалітети підвищення рівня фінансової грамотності українців у період розвитку фінтеху. Економіка і регіон. 2021. № 4. С. 92–99.

41. Савченко Т. Г., Сліпушко О. О. Фінансова грамотність: теоретико-практичний курс : навч. посіб. Київ : Кондор, 2021. 198 с.
42. Тимків А., Сидор Г. Фінансова інклюзія як складова відновлення економіки України. Інклюзія і суспільство. 2022. Вип. 1. С. 5–14. URL : <https://journals.kpdi.in.ua/index.php/inclusion-society/article/view/2/1>
43. Фінансова грамотність українців збільшилася. Офіційний сайт НБУ. URL: <https://bank.gov.ua/en/news/all/za-ostanni-tri-roki-riven-finansovoyi-gramotnist-ukrayintsiv--polipshivsya--rezultati-doslidjennya>
44. Фінансова грамотність, фінансова інклюзія та фінансовий добробут в Україні. Проект USAID “Трансформація фінансового сектору”. 2021. URL : https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/
45. Фінансова грамотність. Фінанси. Що? Чому? Як? : навч. посіб. / авт. кол. Київ, 2019. 272 с.
46. Комарова О. Фінансова грамотність як чинник розвитку ринку освітніх послуг: методика викладання спецкурсу. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: збірник наукових праць. Класичний приватний університет. Запоріжжя. 2020. Вип. 87. С. 98-107. URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/4104/3/>
47. Цифрові компетенції як умова формування якості людського капіталу: аналіт. зап. Київ: НАДУ. 2019. 28 с.
48. Шевчук О. Роль цифрових технологій у розвитку фінансової компетентності молоді. Публічне управління та адміністрування в Україні. 2020. № 16. С. 92–98.
49. Юрій С., Кізима Т. Фінансова грамотність населення в діалектиці сучасних освітніх тенденцій. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fu_2012_2_3